Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

4
1982

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәҹмуә)

«Азәрбајҹан мәктәби»

журналына әлавә

1954-ҹү илдән чыхыр.

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1982

№ 4 (116)

МҮНДӘРИҸАТ

М. Ф. Ахундов—170

Онун ады әсрләр бођу јашајаҹагдыр 3

Методика вә тәҹрүбә

Р. Мустафајева — Әдәбијјат дәрсләриндә Сов.ИКП XXVI гурултајынын материалларындан истифадә 20

Ә. Кәлбәлијев — Шакирдләрдә чыхышетмә бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси үзәриндә иш 25

А. Бабајев—Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрдә әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили јоллары 31

Ә. Шәфијев — Азәрбајҹан дилиндән дидактик материалларын мәгсәдәујғун сечилмәси тә'лимин сәмәрәлилијини тә'мин етмәкдә мүһүм шәртләрдән бири кими 38

А. Рәһимова — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин әмәјә мәһәббәт руһунда тәрбијәси тәҹрүбәсиндән 41

Нәзәри гејдләр

Ә. Садыгов — Үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәси һаггында бир нечә сөз 45

Ә. Әсәдов — Зәрфләрин лексик-семантик хүсусијјәтләри . 50

И. Бајрамов — Халг данышыг дилиндә ишләнән сөзләр әсасында әдәби дилимизин семантик јолла зәнкинләшмәси . . 54

Scanned with ACE Scanner

С. Гәнијев — М. Ф. Ахундовун мәнзум мәктублары һаггында 56
Р. Һүсејнов — Ашыг Алы вә ше'римиздә шәһрашуб . 60
Р. Әлијев — Бәдии әсәрдә конфликт вә характер . . 65

Бизим сәләфләримиз

М. Гијасбәјли — Исте'дадлы алим, бөјүк педагог . . 73

Иш јолдашларымыз

А. Еминов — Әдәбијјатын вургуну 80

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси проблеминә даир мүлаһизәләр . . . 85

Консултасија

Суаллара чаваб 88

1982-чи илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш материаллар 94

●

Редактор: **Ә. Әфәндизадә.**
Редаксија һеј'әти: **А. Бабајев, Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. Микајылов.**

Техники редактор вә корректор: **Зөһрә Рзајева.**

Јығылмаға верилмиш: 26.10.82. Чапа имзаланмыш: 4.02.83.
Кағыз форматы: 60×84[1]/16=3,0 кағыз вәрәги.
Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу.
6,0 физики чап вәрәги. 6,0 шәрти чап вәрәги. 5,5 мүәллиф вәрәги.
ФГ 18079. Сифариш 7814. Тираж 13693.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-13-45.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1982-чи ил.

Scanned with ACE Scanner

ОНУН АДЫ ӘСРЛӘР БОЈУ ЈАШАЈАЧАГДЫР

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллијинә һәср едилән тәнтәнәли јығынчаг

«Мән бәшәр досту бир инсанам...». Бөјүк јазычы, Азәрбајчан әдәбијјатынын классики, ингилабчы демократ вә маарифчи М. Ф. Ахундовун әсл һуманизмлә јоғрулмуш бу мүдрик сөзләри онун бүтүн парлаг, чохчәһәтли, тамамилә халгын хидмәтинә верилмиш һәјатынын шүары олмушдур. Бөјүк идеалларын—азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг идеалларынын тәнтәнәси наминә јашајыб-јаратмыш диггәтәлајиг философун вә сөз устасынын арзулары бу күн Советләр өлкәсинин көзәл һәјатында өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Бөјүк јазычынын, мүтәфәккирин, һуманистин нәсиби уғурлу олду. Онун өлмәз әсәрләри заманын сынагларындан чыхмыш, онун ады һәр бир совет адамы үчүн әзиздир, милјонлар тәрәфиндән мәһәббәт вә һөрмәтлә чәкилир.

Әламәтдар һадисә—М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији мүнасибәтилә В. И. Ленин адына сарајда тәнтәнәли јығынчаг кечирилмишдир.

Јығынчағы кириш сөзү илә Азәрбајчан КП МК катиби **һ. Ә. һәсәнов** ачмышдыр.

О демишдир: Азәрбајчан халгы чохмилләтли Совет Вәтәнимизин бүтүн гардаш халглары илә бирликдә шанлы јубилеји—көркәмли Азәрбајчан мүтәфәккири, Шәргдә материалист фәлсәфәнин баниси, Азәрбајчан реалист драматуркијасынын вә нәсринин јарадычысы, ингилабчы демократ вә маарифчи Мирзә Фәтәли Ахундовун анадан олмасынын 170 иллијини дәрин мәһәббәт вә ифтихар һиссилә гејд едир.

һ. һәсәнов јолдаш гејд етмишдир ки, бу күнләр биз һамымыз Совет Азәрбајчанынын тарихинә һәмишәлик дахил олмуш бир һадисәнин—Азәрбајчан ССР-ә Вәтәнин јүксәк мүкафатынын—Ленин орденинин тәгдим едилмәсинин унудул-

Scanned with ACE Scanner

маз тә'сири алтындајыг. Чох әламәтдар һалдыр ки, республикаја бу јүксәк мүкафат Бөјүк Октјабрын 65-чи илдөнүмү вә ССРИ-нин тәшкилинин 60 иллији әрәфәсиндә тәгдим едилмишдир.

Сосиал-игтисади вә мәдәни тәрәггинин зирвәләринә галхмыш Совет Азәрбајчанынын хошбәхт нөврағы көзәлдир. Бөјүк јазычы вә ингилабчы демократ, Азәрбајчан халгынын азадлыг арзуларынын аловлу чарчысы, онун мүгәддәс үмид вә истәкләринин ифадәчиси Мирзә Фәтәли Ахундов Азәрбајчан халгынын белә хошбәхт кәләчәјинин һәсрәтиндә иди.

Натиг сөзүнә давам едиб демишдир ки, М. Ф. Ахундов Шәргин бөјүк мүтәфәккирләри тәрәфиндән тәмәли гојулмуш халглар достлуғу идејаларыны инкишаф етдириб дәринләшдирмишдир. О, Загафгазија халгларынын бөјүк рус халгы илә јахынлашмасынын вә достлуг етмәсинин гызғын тәрәфдарлары иди. М. Ф. Ахундов рус, күрчү, ермәни халгларынын вә башга халгларын габагчыл нүмајәндәләри илә јахындан достлуг едирди.

Бөјүк һуманист, бејнәлмиләлчи вә аловлу вәтәнпәрвәр, халгларын достлуг вә гардашлыг идејаларынын јорулмаз мүдафиәчиси М. Ф. Ахундовун дүһасы бизим XX әсрдә,—Ленин әсриндә, Бөјүк Октјабр әсриндә парлаг улдуз кими ишыг сачмаға бшламышдыр. Məһз бизим сосиализм дөврүндә Азәрбајчан халгы өз көркәмли оғлуну там мә'нада лајигинчә гијмәтләндирмиш, онун јарадычылығы Вәтәнимизин бүтүн халгларынын мисилсиз үмуммилли сәрвәтинә чеврилмишдир.

М. Ф. Ахундовун хатирәси шәрәфинә бу күнләрдә Тбилисидә кечирилән шәнликләр әсл бајрам олмушдур. М. Ф. Ахундовун хатирәсинә мәһәббәт вә һөрмәт дујғуларынын белә ифадәсинә көрә биз Күрчүстан КП МК-ја, шәхсән Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Күрчүстан КП МК-нын биринчи катиби Едуард Амвросијевич Шеварднадзе јолдаша, бүтүн гәдирбилән күрчү халгына сәмим-гәлбдән тәшәккүрүмүзү вә миннәтдарлығымызы билдиририк.

Сон дәрәчә шадыг ки, бајрам шәнлијимизә мүттәфиг республикаларын нүмајәндәләри, бөјүк Вәтәнимизин јазычылары, гардаш сосиалист дөвләтләринин, Асија вә Африка өлкәләринин јазычылары вә көркәмли ичтимаи хадимләри кәлмишләр. Бу күнкү шәнликләрдә онларын иштиракыны биз чохмилләтли совет мәдәнијјәти вә дүнја мәдәнијјәти хадимләринин М. Ф. Ахундов дүһасына, Сов.ИКП XXVI гурулта-

Scanned with ACE Scanner

јынын вә Азәрбајчан Коммунист Партијасы XXX гурултајынын тарихи гәрарларыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирән Азәрбајчан халгынын көзәл сосиалист мәдәнијјәтинә дәрин һөрмәт һиссләри бәсләдикләринә инандырычы сүбут кими бахырыг.

Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин катиби **Елчин** Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында данышмышдыр.

О демишдир: Әкәр М. Ф. Ахундовун бәдии-естетик вә сосиал-фәлсәфи амалыны бир сөзлә сәчијјәләндирмәк олсајды, бу сөз «вәтәнпәрвәрлик» оларды, чүнки о, әсл вәтәнпәрвәр иди. «Бизим бүтүн сә'јләримизин фајдасы анчаг халга аиддир»—дејән бөјүк јазычынын бу сөзләри онун бүтүн јарадычылығында, ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә тәсдигини тапмышдыр. Онун мәгсәдләри достларына да, дүшмәнләринә дә тамам ајдын иди: О, феодал көләлијинин мәһв едилмәсини, әдаләтин галиб кәлмәсини, халгын азадлығыны, вәтәнин чичәкләнмәсини арзулајырды. Онун өлмәз комедијалары да, публисистик вә тәнгиди әсәрләри дә, фәлсәфи трактаты да, јени әлифба уғрунда мүбаризәси дә мәһз бу нәчиб мәгсәдләрә сәдагәтлә хидмәт едирди. Дини хурафатын, мөвһуматын, чәһаләтин, јаланын вә әдаләтсизлијин һөкм сүрдүјү о узаг дөврләрдә М. Ф. Ахундовун комедијалары тәрәггијә, азад фикирлилијә, маарифә вә зәкаја мане олан нә вардыса, һамысына өз ифшаедичи күлүшү илә, сатирик нештәри илә өлдүрүчү зәрбә ендирирди. Өтән әсрин 50-чи илләриндә јазычы бир-биринин ардынча алты комедија, о чүмләдән сөзүн әсл мә'насында өлмәз әсәрләр олан «Мүсјө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ», «Ләнкәран ханынын вәзири», «Мурафиә вәкилләри» комедијаларыны, «Алданмыш кәвакиб» сатирик повестини јазмышдыр. Һәмин илләр Мирзә Фәтәли Ахундовун дүһасынын әсл бәһрәли илләри олмушдур. Тәнгиди реализмә әсасланан бүтүн бу классик әсәрләр мүәллифин мүстәсна исте'дадына, ити мүшаһидәләринә, доғма халгынын һәјатына дәриндән бәләд олмасына дәлаләт едир.

М. Ф. Ахундовун өз дөврүнү, мүасирләринин һәјатыны вә мәишәтини парлаг, јығчам, олдугча реалист образларда тәчәссүм етдирмәк бачарығына адам һејран галыр. Онун комедијалары тәкчә һәјати дәгиглији илә, инсан характерләринин вә һадисәләрин дәриндән дәрк едилмәси илә дејил, һәм дә фәлсәфи үмумиләшдирмәләри илә, мәзмунла бәдии

форманын һejранедичи вәһдәти илә фәргләнир. Елә буна көрә дә М. Ф. Ахундовун комедиjаларынын һәр бир тамашасы бу күн дә халгын мәдәни һәjатында әсл бajрама чеврилир.

Натиг кениш билиjә малик олан, Авропа вә Шәрг халгларынын дилләрини вә мәдәниjjәтләрини jахшы билән, өз халгыны бу биликләрә говушдурмаға чан атан М. Ф. Ахундовун беjнәлмиләлчилиjиндән данышаркән гejд етмишдир ки, о, әсл вәтәндаш, вәтәнпәрвәр, маарифчи кими рус вә Азәрбаjчан халглары арасында достлуғун jорулмаз чарчысы иди, декабризм идеjаларыны, бөjүк рус әдәбиjjатынын азадпәрвәрлик, вәтәндашлыг руһуну Азәрбаjчан әдәбиjjатына кәтирмишдир.

М. Ф. Ахундов jазырды: «Халгын мәнафеjи, өлкә вә вәтәнимизин азадлығы ону тәләб едир ки, халгла дөвләт арасында бирлик вә меһрибанлыг jарансын». Бу күн Азәрбаjчан халгы өз игтисадиjjатынын инкишафында, мә'нәви һәjатынын инкишафында мисилсиз jүксәкликләрә галхмышдыр, бу бирлиjи вә меһрибанлығы даим һисс едир. Әлбәттә, хошбәхтдир о халг ки, онун Мирзә Фәтәли Ахундов кими бөjүк оғулларынын арзу вә истәjи илләрдән, әсрләрдән сонра һәjата кечир.

Елчин ахырда демишдир ки, бөjүк jазычынын jубилеjи шәрәфинә индики шәнликләр мәдәниjjәтимизин баjрамына, совет халгларынын достлуғунун нүмаjишинә чеврилмишдир. Биз шадыг ки, М. Ф. Ахундовун абидәси гаршысындакы митингдә олдуғу кими индики jығынчагда да гардаш республикаларын әдәби ичтимаиjjәтинин нүмаjәндәләри бизимлә бирликдә иштирак едирләр. Бу ганунауjғун һалдыр, чүнки М. Ф. Ахундов Советләр өлкәсиндә һәjата кечмиш гардашлыг вә достлуг идеjаларынын илһамлы нәғмәкары олмуш вә олараг галыр.

ССРИ Jазычылар Иттифагы идарә һеj'әтинин катиби Сосиалист Әмәjи Гәһрәманы **Анатоли Софронов** трибунаjа галхмышдыр. О демишдир: Һәjатымызда ән башлычасы одур ки, өз мәнлиjини, һансы торпагда боjа-баша чатдығыны, достларыны унутмаjасан. Бир дә башлычасы будур ки, сән һансы jолла кетдиjини jахшы биләсән, гаршында ачылан үфүгләрин архасында нә олдуғуну көрә биләсән. Бу шәртләр чәмиjjәтимизин һәр бир адамы үчүн чох вачибдир, өз һәjатыны халга һәср етмиш jазычы, ичтимаи хадим, философ үчүн исә сон дәрәчә зәруридир. Азәрбаjчан халгынын сәдагәтли оғлу Мирзә Фәтәли Ахундов мәһз белә бир jазычы вә ичтимаи ха-

Scanned with ACE Scanner

дим олмушдур, гәлбимиздә белә бир шәхсијјәт кими јашајыр вә һәмишәлик јашајачагдыр.

М. Ф. Ахундовун идејаларынын мисилсиз әһәмијјәтини заман сүбут етмишдир. Әсримизин әввәлләринә бир гәдәр галмыш о, әмәкчи халга мүрачиәтлә јазырды: «Еј гәфләт јухусунда олан халг, сән гүдрәтлисән, өз сајынла вә сәрвәтинлә залымлардан вә мүстәбидләрдән үстүнсән, сәнин јалныз јекдиллијин вә һәмфикирлилијин чатышмыр. Чохәсрлик јухудан ојан вә өз зүлмкарыны мәһв ет!».

Инди, бүтүн планетдә империализмә, иргчилијә вә сионизмә гаршы шиддәтли мүбаризә кетдији күнләрдә бүтүн бунлар бизә доғма дејилдирми! Бу күн биз уча сәслә белә дејә билмәрикми: «Азәрбајчанын өлмәз оғлу Мирзә Фәтәли Ахундов нечә дә узагкөрән олмушдур!».

Мән буну хүсуси бир разылыг һиссилә гејд едирәм ки, мәһз о, бир аловлу вәтәнпәрвәр-бејнәлмиләлчи кими рус вә Азәрбајчан халглары арасында достлуг көрпүсүнүн даһа кениш вә мөһкәм олмасындан өтрү чох зәһмәт чәкмишдир. Бу достлуг әсрләри адлајыб кечмиш, заманын бүтүн сынагларындан чыхмышдыр.

Мән бир даһа тарихә мүрачиәт етмәк, лакин бу дәфә поезија дили илә мүрачиәт етмәк истәјирәм:

Заманын ганунлары
Сәртдир, чох амансыздыр...
Амма өјүнмә, заман!—
Сахламаг мүмкүн дејил
Учан сөзү учушдан.
Ахундов доғулса да
Јүз јетмиш ил ирәли
Әзәмәтлә учалыр
Бу күн онун һејкәли.
О јенә бизимләдир,
Бизим арамыздадыр.
Һәр кәлмәси, һәр сөзү
Сәнәт сырамыздадыр.

Күрчүстан КП МК катиби **Г. Н. Јенукидзе** демишдир: Инсанын өмрү нәинки илләрлә, һәм дә өз мәзмуну илә өлчүлүр. Өз фәдакар һәјатынын бүтүн мәзмуну илә Мирзә Фәтәли Ахундов гәдирбилән нәсилләрини вә варисләрини бураја, гардаш Азәрбајчанын пајтахтына топламыш, јүз јетмиш ил-

Scanned with ACE Scanner

лик силинмəз халг һафизəсинин тəмəлини гојмушдур. О, нə-инки һəр биримизин хатириндə јашајыр, о биздəн сонра кəлə-чəк нəсиллəрин дə хатирəсиндə јашајачагдыр, чүнки һəја-тыны елə бир ишə һəср етмишдир ки, бу иш вахт чəрчивəсинə сығa билмəз, унудула билмəз. Онун вəтəни дə белəчə һүдуд-суздур. Совет Азəрбајчаны, Мирзə Фəтəлијə һəјат вермиш бу дијар вə онун икинчи вəтəнинин пајтахты Тбилиси, онун ја-шајыб дөјүшдүјү бу шəһəр бөјүк Вəтəнимизин хəритəсиндə халглар достлуғунун вə гардашлығынын улдузлары кими бəрг вурур.

Бунун дəрин рəмзи мə'насы вардыр ки, əламəтдар илдө-нүмү—бөјүк ССР Иттифагымызын 60 иллији əрəфəсиндə биз, гардаш Загафгазија республикаларынын нүмајəндəлəри беј-нəлмилəлчилик идејаларына халгларымызын садиг олдугла-рыны бир даһа тəсдиг етмəк вə Азəрбајчан халгынын бөјүк оғлуна, достлуғумузун бешији башында дајанмыш бу бөјүк симаја еһтирамымызы билдирмəк үчүн бир јерə топлашмы-шыг. Мирзə Фəтəли Ахундов Тбилисидə гырх илдəн чох ја-шамышдыр, елə бир шəһəрдə ки, онун ады доғма Азəрбајчан-да олдуғу кими, орада да еһтирамла чəкилир. Биз əминик ки, М. Ф. Ахундовун бу јахынларда Тбилисидə ачылмыш абидə-синə халг ахыны һеч вахт кəсилмəјəчəкдир. Тəк елə она көрə јох ки, Тбилисинин сəмасы Азəрбајчан, ермəни, рус халгла-рынын вə дикəр гардаш халгларын бир чох оғуллары үчүн олдуғу кими, онун үчүн дə доғма сəма иди, һəм дə əн əввəл она көрə ки, онун ирси эталəтə, дини фанатизмə, истибдада, зүлмə вə əсарəтə гаршы мүбаризə пафосу илə бу күн үрəји-миздəн хəбəр верир. О, мүхтəлиф миллəтлəрин нүмајəндəлə-рини азадлыға, əмин-аманлыға, достлуға һарајлајырды.

Бу күн азəрбајчанлы гардашларымызла бирликдə М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллијини гејд едəркəн гар-даш халгын нəинки кечмишини еһтирамла јад едир, һəм дə онун индики, бу күнкү һəјатыны ифтихар һиссилə гијмəтлəн-диририк. Бунун да дəрин мə'насы вардыр. Чүнки Совет Азəр-бајчанында газанылмыш наилијјəтлəрдə XIX əсрдə јашамыш бөјүк Азəрбајчан маарифпəрвəри, јазычысы, драматургу, фи-лософу вə ичтимаи хадими Мирзə Фəтəли Ахундовун исте'да-дынын да бир парчасы, гəлбинин һəрарəти вардыр, о шəхсин ки, онун ады вəтəнə сəдагəтлə хидмəт етмəјин əн јахшы нүму-нəси кими нəсиллəрдəн-нəсиллəрə кечиб јашајачагдыр.

Scanned with ACE Scanner

Асија вә Африка Халглары Һәмрә'јлији Сурија Комитәси сәдринин мүавини **Әһмәд әл Әс'әд** өз чыхышында демишдир ки, бөјүк јазычы, фәлсәфә елми саһәсиндә XIX әсрин көркәмли хадимләриндән бири, Азәрбајчан драматуркијасынын баниси Мирзә Фәтәли Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији шәнликләриндә иштирак етдијинә Сурија Әрәб Республикасынын нүмајәндә һеј'әти үрәкдән шаддыр. М. Ф. Ахундов өз халгы үчүн јашамыш, өз тәфәккүрүнүн ән јахшы бәһрәләрини халгына вермишдир. Онун улдузу әдәбијјат, инчәсәнәт, дилчилик кәһкәшанында парлаг нур сачыр. О, инсана вә бәшәријјәтә дәриндән инанан әсл мүбариз иди. Мирзә Фәтәли Ахундов биздән узаг дөврләрдә јашамышдыр. Лакин биз онун адыны унутмур, хатирәсини јад едирик. Бу, кечмишлә индинин арасында, дүнән јени чәмијјәтин бүнөврәсини гојанларла инди һәмин чәмијјәти јараданлар арасында гырылмаз әлагә олдуғуна ән јахшы сүбутдур.

Суријалы гонаг даһа сонра демишдир: М. Ф. Ахундовун јубилејинин бајрам едилдији күнләрдә Дашкәнддә Асија вә Африка Халглары Һәмрә'јлик Тәшкилаты Рәјасәт Һеј'әтинин XI сессијасы кечирилмишдир. Конфранс ики гитә халгларынын достлуғуну, онларын ССРИ халгларына дәрин рәғбәтини нүмајиш етдирмишдир вә әламәтдар һалдыр ки, бу һадисә дүнјада чох шеји азадлығын, тәрәггинин вә сүлһүн хејринә дәјишдирмиш Бөјүк Октјабр ингилабынын 65 иллији әрәфәсиндә кечирилмишдир. Натиг демишдир ки, бунунла белә, дүнјада һәлә дәрд вә изтираб чохдур. Әрәб рекиону Америка империалистләринин јардымына архаланан Исраил иргчиләри тәрәфиндән вәһшичәсинә тәчавүзә мә'руз галыр. Сурија халгы, әрәб өлкәләриндә тәрәггипәрвәр гүввәләр өзләринин азадлығы уғрунда, Фәләстин халгынын өз торпагларына гајытмаг, мүстәгил **Фәләстин** дөвләти јаратмаг һүгугу уғрунда, Исраилин ишғал етдији бүтүн әрәб әразиләриндән онун гамамилә әл чәкмәси уғрунда мүбаризәни ахыра чатдырмаг әзминдәдирләр. Әһмәд әл Әс'әд ахырда демишдир ки, Совет Иттифагынын даими јардымы, сизин бөјүк өлкәнизин халгларынын достлуғу вә рәғбәти бизим әдаләтли мүбаризәмиздә мүһүм амилдир.

Асија вә Африка Халглары илә Болгарыстан Һәмрә'јлик Комитәсинин сәдри, јазычы **Славчо Трынски** чыхыш етмишдир. О демишдир ки, совет адамлары кечмишин көркәмли мәдәнијјәт хадимләринә хүсуси мәһәббәт вә һөрмәт бәсләјирләр. М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији мүнаси-

бәтилә инди Бакыда кечирилән шәнликләр буна парлаг мисалдыр. Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу чох мүдрик китаблар јазмышдыр вә бу китабларын һәр бири доғма Вәтәнин рифаһына, нәчиб идеалларын бәргәрар олмасына хидмәт едир; елә идеалларын ки, онлар да әсрләр боју јашајачаг вә ејни еһтирасла намуслу адамлары әдаләтин, сүлһүн, тәрәггинин тәнтәнәси наминә мүбаризәјә сәсләјәчәкдир.

Славчо Трынски даһа сонра демишдир ки, М. Ф. Ахундовун тәрәннүм етдији халглар достлуғу вә гардашлығы ССРИ илә Болгарыстан арасында мүнасибәтләрин тимсалында өзүнү парлаг сурәтдә тәзаһүр етдирир. Бизим достлуғумуз фашизмә гаршы өлүм-дирим чарпышмасынын күрәсиндә бәркимишдир. О чәтин илләрдә Болгарыстан вәтәнпәрвәрләри партизан һәрәкатыны кенишләндирмишдиләр. Хошбәхтәм ки, бу мүбаризәдә фәал иштирак етмишәм, өзүмү Гызыл Ордунун әскәри сајырдым, сонралар бөјүјүб бригадаја вә дивизијаја чеврилмиш дәстәми исә Авропаны фашизмдән хилас етмиш Совет Ордусунун бир һиссәси сајырдым. Мәним өлкәмин сәадәти уғрунда чарпышмаларда биз болгарларла јанашы, сизин Вәтәнинизин оғулларынын да ганы ахмышдыр. Бизим әбәди сарсылмаз достлуғумуз беләчә биркә ахыдылан ганла мөһкәмләнмишдир.

Натиг сөзүнә давам едиб демишдир: Тарих көстәрир ки, Мирзә Фәтәли Ахундов кими бејнәлмиләлчи-һуманистләрин диггәтәлајиг тимсалында тәрбијә едилмиш совет халгы азадлыг, сәдагәт, истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апаранлара көмәк етмәјә һәмишә һазырдыр. Буну милли азадлыг уғрунда мүбаризә апармыш Вјетнамын, Кампучијанын, Анголанын, бир чох башга өлкәләрин халглары јәгин етмишләр. Онлар бу мүбаризәдә бөјүк Советләр өлкәсинин, дүнјада илк сосиализм дөвләтинин бөјүк нүфузуна вә јардымына архаланмышлар.

Асија вә Африка Халглары Һәмрә'јлик Тәшкилатынын Гадынлар Үчүн Президент Комитәсинин үзвү, Конго Гадынлары Шурасынын үзвү **Ботока Емилјон** демишдир ки, Бакыдакы бу күнкү шәнликләри Асија вә Африка Халглары Һәмрә'јлик Тәшкилаты рәјасәт һеј'әтинин бу күнләрдә Дашкәнддә кечирилмиш XI сессијасынын—бу һәмрә'јлик бајрамынын давамы адландырмаг олар. Биз, сессијанын иштиракчылары Бакыја Өзбәкистан торпағындакы сәмими көрүшләрин унудулмаз тә'сири алтында кәлмишик. Биз бурада, гонагпәрвәр

Scanned with ACE Scanner

Азәрбајҹан торпағында да өзүмүзә чохлу сәмими вә үлфәтли дост тапмышыг. Онларын чөһрәләринә, әтрафымызда баш верән һадисәләрин һамысына нәзәр саларкән баша дүшүрүк ки, Азәрбајҹанын бөјүк оғлу Мирзә Фәтәли Ахундов, һеч шүбһәсиз, өз вәтәни үчүн мәһз белә бир кәләҹәк арзулајырды. Бу көркәмли инсан һаггында исә мән онун өз сөзләри илә данышмаг истәјирәм: «Вәтәнпәрвәр о шәхсдир ки, Вәтәнә, халга мәһәббәт наминә өз һәјатыны гурбан вермәјә һазырдыр, Вәтәнинин вә халгынын азадлығына вә фираванлығына чалышыр вә бу јолда бүтүн әзијјәтләрә вә изтирабларa гатлашмаға һазырдыр».

Вәтәнин ән јахшы өвладлары, онун гәһрәманлары халгын гәлбиндә әбәди јашајырлар. Онларын өзләри кими, әсәрләри дә әсрләр боју јашајыр. «Загафгазијанын Молјери» олан Мирзә Фәтәли Ахундовун ады тәкчә доғма Азәрбајҹанда дејил, мүсәлман Шәргинин һүдудларындан узагларда да чох јајылмышдыр. Онун көркәмли Франса драматургу илә мүгајисә едилмәси тәсадүфи дејилдир. Молјер кими М. Ф. Ахундов да өз өлкәсиндә милли әдәбијјаты ингилабиләшдирмишдир. Бөјүк јазычы-философун ингилабчи фикирләри бизим күнләрдә дә мүхтәлиф өлкәләрин, гитәләрин милјон-милјон адамыны азадлыға, тәрәггијә сәсләјир.

Газах шаири **Мынбај Рашев** микрофона јахынлашмышдыр. О демишдир: Газах халгы көркәмли драматург, маарифчи, материалист философ, Азәрбајҹан халгынын бөјүк оғлу Мирзә Фәтәли Ахундовун хатирәсини гәлбиндә јашадыр. Бизим бөјүк философ вә маарифчиләр Абај Кунанбајевин вә Чокан Валихановун адлары кими, онун ады да һәр бир газах үчүн ејни дәрәҹәдә әзиздир.

Натиг Газахыстанын вә Азәрбајҹанын өз көкләри илә узаг кечмишә бағлы олан сых мәдәни әлагәләриндән данышаркән гејд етмишдир ки, ики халгын мә'нәви тарихиндә көркәмли әдәбијјат усталарынын бир чоху дост олмушдур вә хошбәхт совет дөврүндә бу әлагәләр мөһкәмләнмишдир.

Газахыстан вә Азәрбајҹан! Бунлар олдугча доғма вә јахын сөзләрдир. Республикаларымыз ејни бир дәнизин — гәдим Хәзәрин саһилләриндә јерләширләр. Лакин гардаш халгларымызы јахынлашдыран тәкчә онларын ҹоғрафи мөвгеји, дил гоһумлуғу, ән'әнәләринин үмумилији дејилдир. Достлуғумузун мөһкәмләнмәсинә өз халгынын М. Ф. Ахундов кими оғуллары көмәк етмишләр вә көмәк едирләр. М. Ф. Ахундов

бүтүн шүурлу һәјаты боју аловлу вәтәнпәрвәр, халгларын достлуг вә гардашлыг идејаларынын јорулмаз чарчысы олмушдур. Газахыстанын көркәмли маарифчиләри кими, М. Ф. Ахундов да бөјүк рус халгы илә достлуғу мөһкәмләндирмәјә, онун дилини, габагчыл мәдәнијјәтини вә әдәбијјатыны өјрәнмәјә чағырырды. Әсл бејнәлмиләлчи олан М. Ф. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатынын өзүнәмәхсус милли хүсусијјәтләрини бөјүк рус демократларынын мүтәрәгги идејалары илә аһәнкдар шәкилдә әлагәләндирирди.

Натиг ахырда демишдир: Инамла демәк олар ки, Азәрбајчан халгынын көзәл оғлу Мирзә Фәтәли Ахундов һәгиги мә'нада пејғәмбәр иди. Дини фанатизмин, һүгугсузлуғун вә јохсуллуғун һөкм сүрдүјү илләрдә өз халгынын бөјүк јүксәлишини ирәличәдән сөјләмиш, доғма дијарында ингилаби дәјишикликләрин лабүдлүјүнә, онун хошбәхт кәләчәјинә инанмыш бир адамы башга нә чүр адландырмаг олар. Мән Азәрбајчан торпағына сәчдә етмәк истәјирәм, чүнки бу дүнјаја Мирзә Фәтәли Ахундов кими бир даһи бәхш етмишдир.

Фәләстин Сүлһ вә Һәмрә'јлик Комитәсинин нүмајәндәси **Әбдүл Һачы Сад Гасим** чыхыш етмишдир. О демишдир ки, бөјүк Азәрбајчан јазычысы М. Ф. Ахундовун јубилејинин белә кениш мигјасда бајрам едилмәси Ленин милли сијасәтинин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилдијинә мүһүм сүбутдур. Мәһз белә шәнликләрдә ССРИ халгларынын милли мәдәнијјәтинин бүтүн наилијјәтләри габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

М. Ф. Ахундов әдәбијјатда реализм чәрәјанынын пионерләриндән бири олмуш, бу чәрәјан әдәбијјатда социализм реализминин мејдана кәлмәсинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Мирзә Фәтәли Ахундов тәкчә көркәмли јазычы дејил, һәм дә бөјүк ичтимаи хадим олмушдур. О, инсан сәадәти уғрунда чәһаләтә вә керилијә гаршы мүбаризә апармыш, мүстәмләкәчилији амансызчасына ифша етмиш, әсл халглар достлуғуну тәрәннүм етмишдир.

Әбдүл Һачы Сад Гасим демишдир: Мән һәлә дә мүһарибә аловунун түғјан етдији бир өлкәдән кәлмишәм. Она көрә дә бу күн һәр бир фәләстинлинин гәлбиндә көк салмыш арзу һаггында бир нечә кәлмә данышмаја билмәрәм. Бу, хүсусән она көрә јеринә дүшәр ки, бу күн јубилејини гејд етдијимиз М. Ф. Ахундов халглар азадлығы уғрунда еһтирасла мүбари-

Scanned with ACE Scanner

зә апаран бир адам олмушдур. Инди башы мүсибәтләр чәкән Фәләстин халгынын фачиәси бу бөјүк һуманистин гәлбиндә, јәгин ки, дәрин бир сызылты доғурарды.

Бәли, бизим вәзијјәтимиз чәтиндир. Исраил вә онун океан архасындакы һавадарлары Фәләстин ингилабыны мәһв етмәјә, Ливанда ингилаби вәзијјәти ләғв етмәјә, Суријаны диз чөкдүрмәјә чалышырлар. Лакин ишғалчылар вәһшичәсинә басгын заманы Ливан торпағында фәләстинли вә ливанлы дөјүшчүләрин мәтанәтинә вә инадлы мүгавимәтинә раст кәлмишләр. Бу мәтанәт, бу мүгавимәт Исраилә имкан вермәмишдир ки, әсас мәгсәдләриндән һансыны исә һәјата кечирә билсин. Фәләстин ингилабы, еләчә дә бизим мүбаризәни ахыра чатдырмаг әзмимиз јенилмәз олараг галыр. Өз әдаләтли мүбаризәмиздә биз бөјүк Совет Иттифагынын халгларынын һәмрә'јлијинә архаланырыг вә бу, бизим гүввәмизи артырыр.

Ермәни шаири **В. М. Мнатсаканјан** демишдир: Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу Мирзә Фәтәли Ахундовун чохчәһәтли јарадычылығы мә'нәви мәрдлик вә Вәтәнә сонсуз сәдагәт мәктәбидир; елә бир мәктәбдир ки, ону һеч вахт битирмирләр, бу мәктәбдә һәмишә бөјүк һәгигәт вә хејирхаһлыг, мәһәббәт вә гаршылыглы һөрмәт дәрсләри алырлар.

Ермәни вә Азәрбајчан халгларынын мүгәддәраты чохдан гајнајыб-гарышмышдыр вә биз өз көзәл нүмунәси илә достлуғумузу мөһкәмләндирмиш, сарсылмаз гардашлығымызын бешији башында дурмуш, бу гардашлығы даим мөһкәмләндирмәјә чағырмыш Мирзә Фәтәли Ахундова, Хачатур Абовјана, ики халгын дикәр көркәмли әдәбијјат вә мәдәнијјәт хадимләринә һәмишәлик миннәтдарыг. Халгларымызын Нарекатси, Нәсими, Фүзули кими бөјүк оғуллары чәркәсиндә Мирзә Фәтәли Ахундовун ады чох парлаг улдуз кими зија сачыр. Ермәни вә Азәрбајчан халгларынын мөһкәм вә сарсылмаз достлуғунун вәкили олмуш бу даһинин өлмәз хатирәси гаршысында баш әјирәм.

Көркәмли бејнәлмиләлчинин шәрәфинә бу күнкү шәнлик Азәрбајчан халгынын рус халгы илә, өлкәмизин бүтүн халглары илә бағлајан достлуг әлагәләринин мөһкәмлијинә даһа бир сүбутдур.

В. М. Мнатсаканјан даһа сонра демишдир: Инди гардаш Азәрбајчан әсл бөјүк интибаһ дөврүнү кечирир. Онун игтисадијјаты, елм вә мәдәнијјәти күндән-күнә мөһкәмләнир.

Scanned with ACE Scanner

Леонид Илич **Брежнев** сизин республиканызы heјрәтамиз дәрәчәдә јығчам вә образлы сәчијјәләндирмишдир: «Азәрбајчан ири аддымларла ирәлиләјир». Азәрбајчан халгынын шанлы огулларынын адлары бүтүн јүксәкликләрдә улдуз кими бәрг вурур. Онларын арасында Мирзә Фәтәли Ахундовун да даим чанлы ады вардыр.

Әлчәзаир Милли Азадлыг Чәбһәси Партијасы МК сијаси шурасынын харичи әлагәләр үзрә директору **Амар Фуанис** өз чыхышында демишдир: Чох әламәтдар һалдыр ки, бөјүк ингилабчы демократ вә бејнәлмиләлчи Мирзә Фәтәли Ахундовун јубилеји шәрәфинә шәнликләр совет халгынын бирдәнбирә ики бөјүк бајрамы—Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 65-чи илдөнүмү вә ССРИ-нин тәшкилинин 60 иллији гаршысында кечирилир.

Совет Иттифагында икән биз бурада баш вермиш бүтүн бөјүк дәјишикликләри көрдүк. Биз өлкәнизин һәр јериндә мүасир шәһәрләр, нәһәнк завод вә фабрикләр, көзәл мәдәнијјәт сарајлары көрдүк. Һәр јердә биз чидди, сүлһсевәр адамларла, мөһкәм сүлһүн горунуб сахланмасы уғрунда, сосиал тәрәгги уғрунда кедән мүбаризәдә өз ролуну баша дүшән зәһмәткеш адамларла гаршылашдыг.

Әлчәзаир илә Совет Иттифагы арасында чохдандыр ки, достлуг вә һәмрә'јлик мүнасибәтләри мөвчуддур. Онлар империализмә гаршы, мәзлум халгларын милли азадлыг мүбаризәсинин мүдафиә едилмәси уғрунда биркә мүбаризә апарырлар. Мән бу факты севинч һисселә гејд едирәм ки, халгларымыз арасында гаршылыглы һөрмәтә әсасланан сәмәрәли әмәкдашлыг јаранмышдыр вә инкишаф едир. Сов.ИКП-нин вә милли азадлыг чәбһәси партијасынын, өлкәмизин халгларынын сә'јләри сајәсиндә бу әмәкдашлыг кәләчәкдә дә мөһкәмләнәчәкдир.

Асија вә Африка Халглары Һәмрә'јлији Монголустан Комитәсинин сәдри **Нјамосорын Султен** трибунаја галхмышдыр. О демишдир ки, бөјүк мүтәфәккир вә јазычы, маарифчи вә һуманист Мирзә Фәтәли Ахундов илә тәкчә Азәрбајчан халгы фәхр етмир, о, кечән әсрдә феодал истибдадынын вә чох күчлү фанатизмин һөкм сүрдүјү бүтүн Шәргин ифтихары вә шөһрәтидир. Сизин јубилеј шәнликләриндә иштирак едәркән мән гејри-ихтијари М. Ф. Ахундовун монгол мүасирләринин —Монголустанда феодализм гурулушунун керилијини вә өлкәмизин мә'нәви инкишафына мане олан буддизм динини амансызчасына ифша етмиш Инжинашы, Данзанравжы ха-

тырлаjырам. Лакин М. Ф. Ахундовун әсәрләри онун дөврүнүн дикәр маарифчиләринин әсәрләриндән фәргләнир. О, Авропа маарифчиләринин вә рус ингилабчы демократларынын әсәрләрини дәриндән өjрәниб өз сәсини вә гәләмини онларын идеjа вә амалларына гошмуш, бүтүн халглар арасында әсл меһрибан мүнасибәтләр jаранмасына чалышмышдыр.

Монголустанда мәсәл вар деjәрләр ки, «чаjлар булаглардан вә кичик чаjлардан jарандығы кими, бөjүк дәнизләр дә чаjлардан jаранып». Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынын гәләбәси Шәрг өлкәләрини гәфләт jухусундан аjылтмышдыр вә инди бүтүн дүнjа әввәлләр Русиjа империjасынын кериде галмыш уҹгарлары олан Загафгазиjа вә Орта Асиjа республикаларынын ҹошғун аһәнкдар инкишафынын шаһидидир. Буну дүшүнмәк хошдур ки, Мирзә Фәтәли Ахундовун арзу вә истәкләри, фикирләри вә амаллары көзәл һәгигәтә чеврилмишдир, сизин халгыныз Совет Иттифагынын башга халглары илә бирликдә коммунизм ҹәмиjjәти гурулмасына даир әзәмәтли планлары инамла һәjата кечирир.

Нjамосорын Султен ахырда демишдир: М. Ф. Ахундовун өмрү боjу гәлбиндә jашатдығы вә уғрунда мүбаризә апардығы идеjалар инди тәкҹә онун доғма Азәрбаjҹан торпағынын симасыны дәjишдирмәмишдир. Бу идеjалар бүтүн Шәрг халгларынын хошбәхт кәләҹәк уғрунда мүбаризәсинә күчлү тәкан вермишдир.

* * *

ЕЛМИ СЕССИJА

Бөjүк Азәрбаjҹан jазычысы вә драматургу М. Ф. Ахундовун Шәргдә материалист фәлсәфәсинин инкишафында чох бөjүк хидмәти олмушдур. Азәрбаjҹан ССР Елмләр Академиjасында һуманист мүтәфәккирин һәjат вә jарадычылығына, онун елми бахышларына һәср едилән елми сессиjа кечирилмишдир.

Сессиjаны кириш сөзү илә республика Елмләр Академиjасынын витсе-президенти, Азәрбаjҹан ССР Елмләр Академиjасынын академики Ҹ. Гулиjев ачмышдыр. Азәрбаjҹан ССР Елмләр Академиjасынын академикләри М. Ҹәфәровун «Азәрбаjҹанын бөjүк jазычы-философу» вә Ф. Қөчәрлинин «М. Ф. Ахундовун фәлсәфи ирсинин өjрәнилмәсинин бә'зи методоложи мәсәләләри», елмләр докторлары, профессорлар М. Мәм-

Scanned with ACE Scanner

мәдовун «М. Ф. Ахундов вә Азәрбајҹан театры», Ә. Әһмәдовун «Азәрбајҹан материалист фәлсәфәсинин баниси», Һ. Мәммәдзадәнин «М. Ф. Ахундов вә јахын Шәрг өлкәләриндә маарифчилик һәрәкаты», филолокија елмләри намизәди Д. Әлијеванын «М. Ф. Ахундов Күрҹүстанда» мә'рузәләри динләнилмишдир.

Чыхыш едәнләр Азәрбајҹан мәдәнијјәти хәзинәсинә М. Ф. Ахундовун мисилсиз хидмәтиндән, Азәрбајҹанда вә бүтүн Шәргдә материалист фикринин инкишафы үчүн мәгаләләринин, мәктубларынын вә хүсусән «Кәмалүддөвлә мәктублары» фәлсәфи әсәринин бөјүк әһәмијјәтиндән, онун идеја ирсинин зәнкинлијиндән данышмышлар.

* * *

ДОСТЛУГ ВӘ ГАРДАШЛЫГ НӘҒМӘКАРЫ

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији шәрәфинә митинг

Көркәмли мүтәфәккир, Шәргдә материалист фәлсәфәнин баниси, ингилабчы демократ вә маарифчи Мирзә Фәтәли Ахундовун ады өлкәмизин халгларынын чохәсрлик мәдәнијјәт тарихинә һәмишәлик јазылмышдыр. Милли драматуркијанын, театрын вә реалист нәсрин баниси олан бу јазычы Азәрбајҹан әдәбијјаты хәзинәсинә мисилсиз төһфә вермишдир.

М. Ф. Ахундов бөјүк һуманист, аловлу вәтәнпәрвәр, халглар достлуғунун јорулмаз чарчысы олмушдур. Чох әламәтдар һалдыр ки, ССРИ-нин тәшкилинин 60-чы илиндә—гардашлығымызын бу бөјүк бајрамы илиндә Азәрбајҹанда јазычынын анадан олмасынын 170 иллији кениш гејд едилир. Бөјүк маарифчинин јубилејини гејд етмәк үчүн Бакыја гардаш мүттәфиг республикалардан, Москва вә Ленинград шәһәрләриндән әдәбијјатчылар, хариҹдән гонаглар кәлмишләр. Октјабрын 18-дә јүзләрлә бакылы илә бирликдә онлар Бакынын мәркәзиндә М. Ф. Ахундовун абидәсинин гаршысына топлашмышдылар. Орада митинг кечирилди. Митинги кириш сөзү илә Азәрбајҹан Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әти-

Scanned with ACE Scanner

нин сәдри, Асија вә Африка Өлкәләри Һәмрә'јлији Совет Комитәсинин Сәдри, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы М. Ә. Ибраһимов ачды.

О деди: «Тарих Мирзә Фәтәли Ахундова хүсуси бир вәзифә—Русијанын вә Азәрбајчанын мүтәрәгги зәка саһибләринин феодал көләлијинә гаршы мүбаризәјә кетдикчә даһа гәтијјәтлә сәсләдикләри илләрдә әдәбијјатда халгын фикир вә арзуларыны ифадә етмәк вәзифәсини һәвалә етмишдир. Феодал көләлијинә гаршы бу мүбаризәдә М. Ф. Ахундовун күчлү вә еһтираслы сәси ешидилирди. Радишшевин «Петербургдан Москваја сәјаһәт» адлы мәшһур әсәри рус халгынын ингилаби шүурунун ојанмасында һансы ролу ојнамышдырса, Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары» фәлсәфи трактаты да Азәрбајчан халгынын ингилаби шүурунун ојанмасында һәмин ролу ојнамышдыр.

Натиг деди: XIX әсрин рус әдәбијјаты, рус азадлыг һәрәкаты бөјүк Азәрбајчан јазычысынын јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. М. Ф. Ахундов өз бәдии вә фәлсәфи әсәрләрини бунларын хејирли тә'сири илә Азәрбајчан әдәбијјатынын классик ән'әнәләри әтрафында јаратмышдыр. Һәмин әсәрләр XIX әср Азәрбајчан ичтимаи тәфәккүрүнүн зирвәси олмушдур. М. Ф. Ахундовун ирси зәнкин вә рәнкарәнкдир. Республикамызын јазычыларынын бир чох нәсилләри онун Азәрбајчан әдәбијјатыны зәнкинләшдирмиш, көзәл әсәрләриндән дәрс алмышдыр вә алыр.

М. Ф. Ахундов нәинки тәкчә Азәрбајчан халгынын, еләчә дә бүтүн чохмилләтли әдәбијјатымызын ифтихарыдыр. Бу күнкү шәнликләрдә өлкәнин һәр јериндән, харичи өлкәләрдән кәлмиш гонагларын иштиракы буна даһа бир көзәл сүбутдур ки, М. Ф. Ахундовун јарадычылығы өлкәмиздә үмумхалг шөһрәти газанмышдыр, бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәт тәрәфиндән өјрәнилир.

Митингдә Асија вә Африка Һәмрә'јлији Сурија Комитәси Ичраијјә Комитәсинин үзвү Әмин Јусиф, тачик јазычысы Атакан Сејфуллајев, Конго Халгларла Достлуг Чәмијјәтинин витсе-президенти Ипполит Кимбембе, Фәләстин Сүлһ Һәмрә'јлик Комитәсинин нүмајәндәси Әбдүл Һачы Сад Гасим, Болгарыстанын Асија вә Африка Халглары илә Һәмрә'јлик Комитәсинин Сәдри, Болгарыстанын Милли Гәһрәманы Славчо Трынски, Түркмәнистан шаири вә насири Мәһдингулу Мы-

шијев, Тбилисидән кәлмиш шаир Вәли Әлијев вә башгалары чыхыш етмишләр.

Митинг Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлунун өлмәз идејаларынын тәнтәнәсинә парлаг сүбут олду.

* * *

Гардаш халглары ваһид бир аиләдә бирләшдирән ССРИ-нин тәшкилинин 60 иллијинин лајагәтлә гаршыламаға һазырлашдығымыз 1982-чи илин октјабр күнләриндә Күрчүстан ССР-дә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији тәнтәнә илә гејд едилмишдир. Бүтүн өмрү боју халглар арасында гардашлыг вә достлуғун өлмәз идеалларыны тәблиғ едән М. Ф. Ахундовун икинчи вәтәни Тбилиси шәһәри олмушдур. О, 22 јашында икән Тбилисијә кәлмиш, өмрүнүн 40 илини бу шәһәрдә јашамышдыр. Бөјүк сәнәткар ән јахшы әсәрләрини бурада јаратмышдыр. М. Ф. Ахундов дөврүнүн бир сыра габагчыл зијалылары илә Тбилиси шәһәриндә таныш олмуш, онун фәлсәфи вә ичтимаи мәсләки бурада формалашмышдыр.

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији шәнликләри гардаш күрчү торпағында бөјүк ел бајрамына чеврилмишдир.

М. Ф. Ахундовун 170 иллијинә һәдијјә олараг Тбилиси шәһәриндә мәркәзи мејданда онун тунч абидәси гојулду.

* * *

Әдибин јашадығы Горгасали 17 нөмрәли евдә хатирә ев-музејинин ачылышына топлашанларын курултулу алгышлары алтында Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Күрчүстан КП МК-нын биринчи катиби Е. А. Шеварднадзе вә Азәрбајчан КП МК-нын катиби Һ. Ә. Һәсәнов хатирә евини ачдылар. Бу мүнасибәтлә нитгиндә Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Күрчүстан КП МК-нын биринчи катиби Е. А. Шеварднадзе деди: «Бөјүк јазычы, материалист мүтәфәккир, маарифчи, демократ, Азәрбајчан реалист әдәбијјатынын баниси Мирзә Фәтәли Ахундова биз үрәкдән еһтирам бәсләјирик. Мәһз о, бөјүк Низами дөврү илә мүасир Азәрбајчан мәдәнијјәти арасында көзәкөрүнмәз интеллектуал көрпү салмышдыр. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин наилијјәтләрини исә Л. И. Брежнев республикаја Ленин ордени тәгдим едәркән чох јүксәк гијмәтләндирмишдир. Мәһз Мирзә Фәтәли Ахундов динин буховларыны чәсарәтлә гырараг өз халгынын мә'нәви тәфәккүрүнү габагчыл рус вә Гәрби Авропа фикринин һәјатверичи шырнағы илә зәнкинләшдирмишдир... Гој

Scanned with ACE Scanner

Мирзә Фәтәлинин еви Тбилисидә Азәрбајҹан халгынын бир нөв мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилсин. Гој бу ев Загафгазија халгларыны гырылмаз телләрлә бағлајан, бизи бөјүк рус халгынын әтрафында бирләшдирән гардашлығы тәҹәссүм етдирсин!..» («Коммунист» гәзети, 1982, 6 октјабр).

* * *

Јубилеј шәнликләринин иштиракчылары М. Ф. Ахундовун мәзарыны зијарәт етмиш, мәзарын үстүнә тәр чичәкләр гојмушлар.

* * *

Октјабрын 4-дә Күрҹүстан ССР Елмләр Академијасынын Халглар достлуғу музејиндә кечирилән елми сессијада Күрҹүстан ССР Елмләр Академијасынын витсе-президенти, республика Елмләр Академијасынын академики К. Ҹибладзе гејд етди ки, чохмилләтли исте'дады илә нәинки тәкҹә гардаш Азәрбајҹан **халгынын, еләҹә** дә бүтүн Загафгазија халгларынын әдәбијјатынын вә иҹтимаи фикринин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундов һәр бир мүасир адама јахын вә доғмадыр (јенә орада).

Јубилеј јығынҹағында чыхыш едән Азәрбајҹан КП МК катиби Һ. Ә. Һәсәнов јолдаш Азәрбајҹан КП МК адындан топлашанлары **тәбрик етмиш, бизә** доғма вә **јахын** олан күрҹү халгына дәрин һөрмәт вә мәһәббәт дујғуларыны билдир**мишдир.**

Һ. Һәсәнов **јолдаш** демишди: «Бөјүк һуманист, бејнәлмиләлчи вә аловлу вәтәнпәрвәр, халглар арасында достлуг вә гардашлығын јорулмаз мүдафиәчиси М. Ф. Ахундовун дүһасы бизим әсримиздә, Ленин әсри, Бөјүк Октјабр әсри олан ијирминҹи әсрдә парлаг улдуз кими нур сачмаға башламышдыр. Мәһз бизим сосиализм дөврүндә Азәрбајҹан халгы өз бөјүк оғлуну әсл мә'нада танымыш, онун јарадыҹылығы Вәтәнимизин бүтүн халгларынын мисилсиз үмуммилли сәрвәтинә чеврилмишдир. Өлкәмизин бүтүн халглары кими, Азәрбајҹан халгы да иҹтимаи тәрәггинин мисилсиз зирвәләринә галдырмыш Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин Ленин сијасәтинин бу көзәл ҹәһәтини бугүнкү шәнликләр әјани шәкилдә ачыб көстәрир...».

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллијинин тәнтәнәли гејд едилмәси, онун абидәсинин Тбилиси шәһәриндә уҹалдылмасы, ев-музејинин ачылмасы **Ленин милли сијасәтинин, күрҹү вә Азәрбајҹан халгларынын** чохәсрлик тарихиндә јени парлаг бир **сәһифәдир.**

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ Сов.ИКП XXVI ГУРУЛТАЈЫНЫН МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА
ММТИ-нин досенти

ПАРТИЈАМЫЗЫН XXVI гурултајынын бөјүмәкдә олан нәслин тә'лим-тәрбијәси илә әлагәдар гаршыја гојдуғу ән мүһүм вәзифәләрдән бири мәктәблиләрин коммунист дүнјакөрүшүнү фәал сурәтдә формалашдырмаг мәсәләсидир. Бу ишдә әдәбијјат дәрсләри, хүсусилә һәмин фәннин тәдриси заманы партијамызын XXVI гурултајы материалларындан истифадә едилмәси әһәмијјәтли рол ојнајыр. Партијамызын али мәчлисинин материаллары һәм ајры-ајры дәрс саатларында, һәм дә хүсуси мәшғәләләрдә өјрәдилир. Бунларын савајы, Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары мәктәблиләрә дикәр програм материалларынын өјрәдилмәси кедишиндә изаһ едилмәлидир.

Гурултајда көстәрилмишдир ки, совет чәмијјәтинин мә'нәви һәјаты кетдикчә даһа рәнкарәнк олур вә зәнкинләшир. Бу ишдә мәдәнијјәт хадимләримизин, әдәбијјат вә инчәсәнәтимизин бөјүк ролу вардыр. Һәмин фикирләри В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләси өјрәдиләркән шакирдләрә изаһ етмәли вә көстәрилмәлидир ки, һәлә 1905-чи илдә партијалы әдәбијјат принсипини ирәли сүрәркән Илич бу зәмин үзәриндә инкишаф едәчәк әдәбијјатымызын кәләчәк наилијјәтләрини узагкөрәнликлә көстәрмиш вә јазмышдыр: «Бу, азад әдәбијјат олачагдыр, чүнки онун сыраларына тамаһ вә мәнсәбпәрәстлик дејил, сосиализм идејасы вә зәһмәткешләрә рәғбәт јени-јени гүввәләр топлајачагдыр. Бу, азад әдәбијјат олачагдыр, чүнки о һәр шеј үрәјини вурмуш гәһрәмана вә пиј бағламагдан дарыхан вә әзијјәт чәкән «јухары он минләрә» дејил, өлкәнин ән јахшы һиссәсини, онун гүввәтини тәшкил едән, онун кәләчәји олан милјонларла вә он милјонларла зәһмәткешә хидмәт едәчәкдир (В. И. Ленин, Әсәрләри мәчмуәси, Бакы, «Маариф» нәшриј-

Scanned with ACE Scanner

јаты, 1981, сəh. 51). Мəктəбдə əдəбијјат курсу, хүсусилə совет əдəбијјаты бу фикирлəр бахымындан сəрф-нəзəр едилмəлидир. Шакирдлəрə изаh едилмəлидир ки, партнјамызын идеолокија вə бəдии əдəбијјат мəсəлəлəри барəсиндə сəнəдлəри, о ҹүмлəдəн Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары инҹəсəнəтин партијалылығы hаггында рəhбəрин тə'лиминə əсасланыр, ону инкишаф етдирир.

Шакирдлəр билмəлидирлəр ки, бу күн партијамыз сəнəткардан өз халгы гаршысында бөјүк мəс'улијјəт дашымағы тəлəб едир, халгын мəнафеји илə јашамағы, халгын севинҹинə вə кəдəринə шəрик олмағы, həјат həгигəтини, hуманист идеалларымызы тəсдиг етмəји, коммунизм гуруҹулуғунун фəал иштиракчысы олмағы инҹəсəнəтин хəлгилијинин, партијалылығынын əсасы олдуғуну көстəрир.

Јетишмəкдə олан нəсли Марксын, Енкелсин, Ленинин həјат вə фəалијјəти, вəтəнин азадлығы уғрунда, фəhлə синфинин иши уғрунда мəрд мүбаризлəрин нүмунəсиндə тəрбијə етмəк мəсəлəси мүhүм əhəмијјəтə маликдир. Хүсусилə əдəбијјат дəрслəриндə В. И. Ленинин, онун јаратдығы Коммунист Партијасынын халгымызын азадлыг əлдə етмəсиндəки əвəзсиз ролу шакирдлəрə дəриндəн мəнимсəдилмəлидир. Онлар ејни заманда Азəрбајҹан халгынын рəhбəр вə мүəллимимиз Ленинə сонсуз мəhəббəт бəслəдијини, онун көстəришлəринə əмəл едəрəк азадлыг уғрунда мүбаризə апармасыны, бу мүгəддəс вурушларда бөјүк гурбанлар баhасына галиб кəлдијини өјрəнмəлидирлəр. Бу мəгсəдлə Г. Илкинин «Һəдијјə», Е. Ағајевин «Апрел сəhəри» (IV синиф), М. Ибраhимовун «Пəри хала вə Ленин» (V синиф), С. Вурғунун «26-лар», Мир Ҹəлалын «Бир кəнҹин манифести» (VII синиф), Р. Рзанын «Ленин» (X синиф) əсəрлəри үзəриндə даhа əhатəли дајанмаг лазымдыр.

Партијамызын гурултајында көстəрилмишдир ки, «совет инҹəсəнəтиндə јени јүксəлиш далғасы учалмагдадыр». Бу бахымдан мəктəблилəрə чохмиллəтли совет əдəбијјатынын сон иллəрдə əлдə етдији наилијјəтлəр, хүсусəн Вəтəнимизин гəhрəманлыг тарихи, Бөјүк Вəтəн мүhарибəси, совет адамларынын əмəк гəлəбəлəри hаггындакы əсəрлəрин өјрəдилмəсинə диггəт артырылмалыдыр.

Мəктəблилəр əдəбијјат дəрслəриндə Вəтəнимизин гəhрəманлыг кечмишиндəн бəhс едəн бир сыра əсəрлəр өјрəнирлəр. Бунларын сырасында С. Вурғунун «Октјабр», Е. Ағаје-

Scanned with ACE Scanner

вин «Апрел сәһәри», М. Дилбазинин «Дөјүш күнләри», М. Һүсејнин «Одлу гылынҹ» (IV синиф), С. Рустәмин «Чапајев» (V синиф), Г. Илкинин «Шимал күләји» (VI синиф), С. Вурғунун «26-лар» (VII синиф), Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә», М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы», С. Вурғунун «Вагиф», М. Горкинин «Ана» (X синиф) вә с. әсәрләри көстәрмәк олар. Бу әсәрләрин һәр бириндә бу вә ја дикәр шәкилдә һәм дә халглар достлуғундан бәһс едилир. Һәмин мотивләрдән бәһс едәркән, мүәллимләр Л. И. Брежневин XXVI гурултајдакы мә'рузәсиндән, 27 октјабр 1980-ҹи ил тарихдә Бакы шәһәриндә кечирилән јазычыларын «Халгларын достлуғу әдәбијјатларын достлуғудур» Үмумиттифаг јарадыҹылыг конфрансынын иштиракчыларына көндәрдији тәбрикдән истифадә етмәли вә шакирдләрә сөјләмәлидирләр ки, бу күн ССРИ халглары арасындакы гардашчасына достлуг дурмадан мөһкәмләнмәкдәдир. Мувәффәгијјәтләримизин рәһни бу достлугдадыр. Бу ил 60 иллијини гејд етдијимиз ССРИ бүтүн дүнјаны һејрәтдә гојмуш наилијјәтләр әлдә етмишдир. Бу јүксәлиш өлкәнин бүтүн милләтләринин сых әмәкдашлығы вә һәр шејдән әввәл, рус халгынын тәмәннасыз гајғысы сајәсиндә мүмкүн олмушдур. Јери кәлмишкән, Һ. Ә. Әлијев јолдашын партијанын XXVI гурултајында сөјләдији нитгдән ашағыдакы парчалары да шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр: «Биз 1917-ҹи илин октјабр күнләриндән узаглашдыгча, ингилабын е'лан етдији, партијамызын мүдриклик вә ардычыллыгла һәјата кечирдији Ленин милли сијасәтинин бөјүк һәјати күчүнү, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә сарсылмаз сәдагәтини даһа артыг јәгин едирик вә өлкәнин бүтүн халгларынын милли истиглалијјәти, бәрабәрһүгуглу инкишафы наминә, ваһид социалист Вәтәнимизин тәрәггиси наминә рус халгынын көстәрдији рәшадәт даһа дә әзәмәтли көрүнүр. Бүтүн бунлара көрә Азәрбајҹан халгы партијанын Мәркәзи Комитәсинә, бөјүк гардашымыз рус халгына һәдсиз миннәтдарлығыны билдирир» («Коммунист» гәзети, 26 феврал 1981-ҹи ил). Мүәллимләр Һ. Ә. Әлијев јолдашын Бакы шәһәриндә кечирилән «Халгларын достлуғу әдәбијјатларын достлуғудур» конфрансындакы мә'рузәсиндән кениш истифадә етмәлидир (Һ. Ә. Әлијев, «Халгларын достлуғу әдәбијјатларын достлуғудур», Азәрнәшр, 1980).

Шакирдләрә һәм ингилабдан әввәл, һәм дә бу күн халглар достлуғундан сөһбәт ачаркән совет халгларынын сарсыл-

Scanned with ACE Scanner

маз бирлијиндән данышмаг вә көстәрмәк лазымдыр ки, «Бу күн совет милләтләринин бирлији һәмишәкиндән даһа мөһкәмдир... Өлкәмиздә милли һиссләрә, һәр адамын милли ләјагәтинә һөрмәт бәсләнилир... Зәһмәткешләри совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда, ваһид, бөјүк Совет Вәтәнинә мәнсуб олмаг кими гүрур һисси руһунда тәрбијә етмәк партијанын мүгәддәс борчудур» (Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1981, сәһ. 75).

Мәктәблиләрә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда материаллар өјрәдиләркән (С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», В. Катајевин «Алај оғлу» (IV синиф), М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», С. Рәһимовун «Медалјон» (V синиф), Б. Полевојун «Әсл инсан дастаны» (VI синиф), И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» (VI синиф), С. Рүстәмин «Гафурун гәлби», А. Фадејевин «Кәнч гвардија» (VII синиф), С. Рүстәмин «Ана вә почталјон», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» (X синиф) шакирдләрә сөјләмәк лазымдыр ки, партијамызын XXVI гурултајынын трибунасындан совет адамларынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки рәшадәтинә һәср едилмиш әсәрләр барәсиндә јүксәк фикир сөјләнмиш вә көстәрилмишдир ки, «мүһарибә мөвзусуна садиг олан мүәллифләрин әсәрләри Вәтәни севмәји, сынагларда мәтин олмағы өјрәдир» (јенә орада).

Мүәллимләр бу барәдә сөһбәт ачаркән һәм дә көстәрмәлидирләр ки, Сов.ИКП, бүтүн совет адамлары сүлһү мөһкәмләндирмәк, кәркинлији зәифләтмәк, сүр'әтлә силаһланманы чиловламаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусундакы материаллары халгларын сүлһ арзусу илә әлагәләндирмәк вә көстәрмәк лазымдыр ки, бүтүн дүнјада сүлһүн горунуб сахланмасы Сов.ИКП XXVI гурултајынын сәнәдләриндә бир даһа өз парлаг ифадәсини тапмышдыр. Бүтүн дүнјада ракет-нүвә силаһынын кетдикчә даһа да чохалдығы индики заманда партијамыз нүвә мүһарибәсинин бәшәријјәт үчүн нә кими фәлакәтли нәтичәләр верә биләчәјини XXVI гурултајын јүксәк трибунасындан бир даһа хатырлатмыш вә көстәрилмишдир ки, «сүлһү горумаг партијамыз, халгымыз үчүн, еләчә дә бүтүн планетин халглары үчүн бејнәлхалг саһәдә инди ән мүһүм

вәзифәдир» (Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1981, сәһ. 40).

Совет адамлары партијамызын сүлһү горујуб сахламаг сә'јләрини јүксәк гијмәтләндирир. Л. И. Брежневин мә'рузәсиндә дејилдији кими: «Әкәр һәр һансы бир совет адамындан—истәр коммунист олсун, истәрсә дә битәрәф—соруштсаныз ки, сон илләрдә партијамызын кечдији јол ән әввәлнә илә әламәтдардыр, белә бир ҹаваб ешидәрсиниз: бу јол ән әввәл онунла әламәтдардыр ки, сүлһү горујуб сахламаг мүмкүн олур. Мүхтәлиф јашлы вә мүхтәлиф пешә саһиби олан адамлар сәмим-гәлбдән дејирләр: партија, буна көрә чох сағ ол» (јенә орада, сәһ. 4).

Тәдрис материалларыны XXVI гурултајын материаллары илә белә әлагәләндирән мүәллимләрин шакирдләри һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгләриндә өјрәндикләри мөвзулары бу күнлә бағлајыр вә Л. И. Брежневин гурултаја һесабат мә'рузәсиндән баҹарыгла истифадә едирләр.

Ашағыдакы нүмунәләрә нәзәр салаг:

X синиф шакирди К. (Бакыдакы 259 нөмрәли мәктәб).

«Һәлак оланда һәлә 23 јашы тамам олмамышды Һүсејнбаланын. О вахтдан 45 илдән артыг вахт кечир. Сағ галсајды, инди гоҹа киши оларды Һүсејнбала. Һәм дә ким билир, ја көркәмли алим, конструктор, ја әмәк гәһрәманы, космос фатеһи... оларды. Лакин о, совет адамларынын азадлығы уғрунда ҹанындан кечди. О, буну она көрә етди ки, баҹы вә гардашлар, ата вә аналар ајдын сәма алтында, азад вә хошбәхт совет Вәтәниндә асудә јашасынлар. Елә јашасынлар ки, бир даһа мүһарибәнин аловлары јери-көјү гаралтмасын. Елә јашасынлар ки, азадлыг үчүн ҹанындан кечәнләрин сүлһ арзусуну да јашатсынлар.

Бу күн бу барәдә дүшүнәндә партијамызын XXVI гурултајынын трибунасындан Л. И. Брежневин дедији ашағыдакы сөзләри бир даһа тәкрар едирик: «Бизә сүлһү мүдафиә етмәк, горујуб сахламаг кими шәрәфли вәзифә нәсиб олмушдур.

...Биз бу вәзифәни јеринә јетирәҹәјик, һөкмән јеринә јетирәҹәјик».

X синиф шакирди К. (Ағҹабәдидәки 11 нөмрәли мәктәб).

«Сәмәд Вурғунун империализм әлејһинә јаздығы әсәрләри охујуб гуртарырсан. Зәнҹи-рәссамы өз Вәтәниндә јашамагдан məһрум едән америкалы ағалар бу күн дә инсанлары

Scanned with ACE Scanner

өз ганунн һүгугларындан мәһрум едир, «сән гарасан»—дејә, гара дәрили ушаглары ағларла бир мәктәбдә охумаға гојмур, дәриси ағ олмајанлары һәр чүр һүгугдан мәһрум едир, мүһарибә гызышдырыр, дүнја халгларыны нејтрон силаһы илә һәдәләјир, сүлһ уғрунда мүбаризләри һәбсханалара атыр, террор васитәсилә арадан галдырырлар.

Совет адамлары, башда Америка олмагла, бүтүн дүнја империализминин төрәтдији вәһшиликләрә е'тираз едир. Дүнјанын сүлһсевәр адамлары илә һәмрә'ј олдугларыны билдирирләр. Л. И. Брежневин XXVI гурултајда дедији кими: «Биз фашист диктатураларынын зинданларында зиллэт чәкән, полис чәза тәдбирләринә мә'руз галан, кизли шәраитдә ағыр мүбаризә апаран коммунист гардашларымызла гызғын һәмрә'ј олдуғумузу билдиририк. Ајры-сечкилијә мә'руз галанларла, тәкчә әгидәләри үстүндә, фәһлә синфинин партијасына мәнсуб олмаг үстүндә вәтәндаш һүгугларындан вә сијаси һүгуглардан мәһрум едиләнләрлә һәмрә'ј олдуғумузу билдиририк».

Програм материалларынын бу шәкилдә өјрәдилмәси әдәбијјатын тәдрисиндә јүксәк мүвәффәгијјәт газанылмасына вә фәннин идеја-сијаси сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә сәбәб олур.

ШАКИРДЛӘРДӘ ЧЫХЫШЕТМӘ БАЧАРЫГЛАРЫНЫН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди,
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

ҺӘР бир инсанын мәдәни јеткинлијини нәзәрә чарпдыран башлыча әламәтләрдән бири дә онун камил данышмасы, мүхтәлиф јығынчаг вә мәчлисләрдә сәрбәст вә хоша кәлән формада чыхыш етмәји бачармасыдыр.

Дүзкүн вә анлашыглы данышмаг, тә'сирли вә инандырычы чыхышетмә мүасир совет адамларынын мүһүм кејфијјәт көстәричиси олмагдан башга, һәм дә онун ичтимаи фәаллы-

ғыны артыран вачиб сосиал шәртләрдән биридир. Фәалијјәт нитгә көмәк етдији кими, јеткин нитг вә натиглик бачарығы да өз нөвбәсиндә фәалијјәтә мүсбәт тә'сир көстәрир, адамларын фәаллығыны артырыр. Нитг бачарығынын инсан шәхсијјәтинин формалашмасындакы чох мүһүм ролуну нәзәрә алан В. П. Шереметевски, И. И. Стрезневски вә с. кими классик рус методистләри һәлә кечән әсрин ахырларында ана дили дәрсләриндә шакирдләрә өз фикирләрини ајдын ифадә етмәк бачарыглары ашыламағы вә мәктәб тәһсили илләриндә онларын публисистик чыхыш вәрдишләрини инкишаф етдирмәји зәрури бир тәләб кими ирәли сүрмүшләр.

Совет адамларынын коммуникатив әлагә вә мүнасибәтләринин кенишләндији вә сосиал-мә'нәви проблемләрин һәллинә даһа кениш чәлб олундуғу һазыркы шәраитдә шифаһи чыхышларын ролу даһа да артмышдыр. Буну нәзәрә алан көркәмли рус методисти А. В. Текучев јазыр: «Мүасир инсанын ичтимаи фәалијјәтиндә публисистик чыхышларын ролу сон дәрәчә бөјүкдүр. Мәктәб шакирдләрә һәмин чыхышлара даир мүвафиг вәрдишләр ашыламаға, белә чыхышлара һазырлыгла әлагәдар мүәјјән мәсләһәтләр вермәјә, һабелә мүәллимин нәзарәти алтында онларын шифаһи чыхыш вәрдишләрини даим мәшг етдирмәјә борчлудур» (А. В. Текучев. Методика русского јазыка в среднеј школе, М., Просвешшеније, 1980, сәһ. 342). Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин публисистик характерли моноложи нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә мәктәбләримиздә лазымынча диггәт јетирилмир. Бу сәбәбдән дә шакирдләримизин чоху нәинки мәктәб илләриндә, һәтта мәктәби битириб мүстәгил һәјата атылдыгдан сонра да коллектив гаршысында сәрбәст шәкилдә чыхыш етмәкдә чидди чәтинлик чәкирләр. Бунун әсас сәбәбләриндән бири мүәллимләримиздән бир чохунун шакирдләрә публисистик чыхышларын һансы нөвләрини вә һансы систем үзрә өјрәтмәјин методик тәләбләрини билмәмәси илә бағлыдыр.

Т. А. Ладыженскајанын шифаһи нитг проблеми үзрә апардығы тәдгигатлар сүбут етмишдир ки, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә публисистик чыхышларын, әсасән, үч нөвүнү —тәбрик чыхышлары, тәнгиди (мүбаһисәли) чыхышлар вә тәшвигат чыхышларыны өјрәтмәк вачибдир.

Бу мәгаләдә биз, имкандан асылы олараг, һәмин нөвләрдән јалныз бири һаггында—тәбрик мәгсәдли шифаһи чыхыш бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси һаггында сөһбәт ача-

Scanned with ACE Scanner

чағыг. Өзү дә бу мәсәләдә диггәти башлыча олараг ики чәһәтә: публисистик чыхышлар үзәриндә ишин тә'лимдәки јери вә апарылма системинә чәлб етмәк фикриндәјик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин публисистик нитгләрини, о чүмләдән шифаһи чыхыш бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси истигамәтиндә иши, әсасән, шифаһи рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы үзрә ишин зәмининдә (мәсәлән, нитгин типләри вә үслублары һаггында анлајышын верилмәси, шифаһи мүһакимә үзәриндә иш вә с.) апармаг лазымдыр. Бунунла белә, синтаксис курсу үзрә програм материалларынын тәдриси заманы тәбрик мәзмунлу публисистик нитг нүмунәләриндән бир дидактик материал кими истифадә етмәк вә бунунла да моноложи нитг тә'лимини програм материаллары илә әлагәләндирмәк мүмкүндүр.

Азәрбајчан дилиндә шакирдләрин тәбрик чыхышларынын инкишаф етдириләсинә истигамәт верән конкрет методик мәнбә олмадығындан мүәллимләримизин әксәријјәти шакирдләрин тәбрик мәгсәдли чыхышетмә бачарыгларыны инкишаф етдирмәк үчүн иши һарадан башламаг, һансы мәрһәләләр үзрә давам етдириб формалашдырмағын мәгсәдәујғун олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Иттифаг мигјасында апарылмыш тәдгигатларын нәтичәләри вә мәктәбләримизин габагчыл иш тәчрүбәси көстәрир ки, тәбрик мәгсәдли шифаһи чыхыш бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси үзәриндә иши ашағыдакы ардычыллыгла (системлә) апармаг фајдалыдыр:

1) тәбрик чыхышларынын хүсусијјәтләри илә үмуми танышлыг;

2) тәбрик чыхышларына аид аналожи нитг нүмунәләринин тәһлили үзәриндә иш;

3) тәбрик чыхышларына һазырлыгла әлагәдар мүстәгил ишләрин апарылмасы.

Биринчи истигамәтдә иши апараркән әввәлчә бәдии вә елми-күтләви әсәрләрдән сечилмиш характерик нүмунәләрин охудулмасы (вә ја тәбрик чыхыш мәтнләри јазылмыш лент јазыларынын динләнилмәсини тәшкил етмәк) кифајәтдир. Үмуми танышлыг мәгсәдилә шакирдләрә тәгдим едилән тәбрик чыхышларынын мәзмуну тәхминән ашағыдакы сәпкидә ола биләр:

Scanned with ACE Scanner

«Әзиз јолдашлар вә достлар!

Иҹазә верин, бүтүн совет шаирләри адындан С. Вурғунун ев-музејинин ачылышыны алгышлајым. Ев-музејинин ачылышы бүтүн поезијамыз үчүн бөјүк һадисәдир...

Совет поезијасынын шөһрәти вә ифтихары олан С. Вурғун инди дә бу поезијанын илк чәркәләриндәндир. Кәнч шаирләр сөз ордусунун сәркәрдәси С. Вурғунун ардынча кедәрәк, јүксәк сәнәткарлығы ондан өјрәнирләр... Биз хошбәхтик ки, шаирин бу илһам очағына биринчи дахил олуруг. Өз нәғмәкарынын хатирәсини гајғы вә нәвазишлә горујуб сахлајан халга дәрин һөрмәт бәсләјирик. С. Вурғун она көрә унудулмаздыр ки, онун илһамлы сөзләри Вәтәнимизин бүтүн халгларынын дилләринин әзбәридир» (Николај Тихонов).

Мүәллим һәмин чыхыш мәтнини 1—2 ушаға охутдурдугдан сонра тәбрик чыхышынын хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрдә үмуми тәсәввүр јаратмаг үчүн дејир:

— Ушаглар, јадда сахламаг лазымдыр ки, үмумијјәтлә, ев-музејинин ачылышы, ад күнләри вә јубилејләрин гејд олунмасы, кәнардан кәлмиш һөрмәтли гонагларын гаршыланмасы, шаир, бәстәкар, әмәк вә дөјүш гәһрәманлары илә көрүшләрин кечирилмәси заманы мураҹиәтлә башланан хош, сәмими сөзләрин сөјләнилмәси тәбрик чыхышынын илкин сәчијјәви шәртидир. Тәбрик чыхышы заманы диггәт мәркәзиндә сахланылмалы икинҹи ҹәһәт јубилјарын, гаршыланан гонагларын, көрүшү кечирилән шаир вә бәстәкарларын, әмәк вә дөјүш гәһрәманларынын фәалијјәти һаггында гыса вә тутарлы сөзләр сөјләмәк, ону һәртәрәфли таныда билмәкдир. Буну јухарыда таныш олдуғумуз тәбрик нитги нүмунәсиндә ајдын көрмәк олар. Тәбрик чыхышлары, үмумијјәтлә, о заман тә'сирли вә үрәјәјатымлы олур ки, ону кағыз үзәриндән дејил, сәрбәст шәкилдә сөјләмәк, бу чыхыш үчүн мараглы башланғыч вә сонлуг сечмәк лазымдыр. Сизләрдән һәр бириниз кәләҹәкдә бу вә ја дикәр мүнасибәтлә тәбрик чыхышы сөјләмәли олсаныз, јухарыда дејилән ҹәһәтләрә һөкмән диггәт јетирмәлисиниз.

Тәбрик мәгсәдли чыхышетмә баҹарыгларынын инкишаф етдирилмәси үзәриндә ишин икинҹи мәрһәләсиндә шакирдләри бу нөв чыхышларын аналожи нүмунәләринин тәһлили үзәриндә ишләтмәк мәсләһәт көрүлүр. Бу истигамәтдә иш апаркән әввәлҹә шакирдләри тәбрик чыхышларына даир аналожи нүмунәләрин ајры-ајры компонентләри (тәбрик чыхышынын башланғычы, әсас һиссәси, сонлуғу) үзәриндә ишләтмәк даһа мәгсәдәујғундур. Буна көрә дә габагҹыл мүәллимләр шакирдләри тәбрик чыхышларынын аналожи нүмунәләри

үзәриндә ишләдәркән әввәлчә онлара, тәхминән, ашағыдакы формада олан ики мүхтәлиф тәбрик нитги башланғычыны тәгдим едиб онлардан даһа мәгсәдәујғунуну мүәјјән етмәји вә әсасландырмагы тәләб едирләр.

1.	2.
Јолдашлар, бу күн биз әламәтдар бир күнү—...гејд едирик.	Әзиз јолдашлар, бу күн Вәтәнимизин гардаш халглары, бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәт ...ин... иллик јубилејини гејд едир...

Белә аналожи чыхыш башланғычы нүмунәләринин тәһлили әсасында шакирдләр асанлыгла мүәјјән едирләр ки, верилмиш һәмин ики тәбрик чыхышы башланғычларындан икинчиси даһа мараглы вә мәгсәдәујғундур. Чүнки икинчи чыхыш башланғычы өз орижиналлығы илә сечилир вә јубилјара јүксәк мәһәббәт һисси ојадыр.

Демәк, мүәллим шакирдләри тәбрик чыхышынын әсас һиссәси вә сонлуғуна даир верилмиш аналожи нүмунәләрин тәһлили вә мүгајисәси үзәриндә ишләтмәклә үмумән тәбрик чыхышынын бүтүн компонентләринин мәгсәдәујғун варианты һаггында онларда ајдын тәсәввүр јарада биләр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, нә тәбрик чыхышларынын хүсусијјәтләри илә илк танышлыг, нә дә белә чыхышларын аналожи нүмунәләринин тәһлили үзәриндә апарылан иш һәлә шакирдләри сәрбәст шәкилдә тәбрик чыхышлары сөјләмәјә әмәли ҹәһәтдән һазырламыр. Буна көрә дә нөвбәти дәрсләрдә шакирдләри тәбрик чыхышларына һазырлыгла әлагәдар мүстәгил ишләр, мәшгләр үзәриндә ишләтмәк лазым кәлир.

Шәки рајонундакы Охуд кәнд орта мәктәбиндән Н. Һүммәтов, Фүзули рајонундакы Јухары Сејидәһмәдли кәнд орта мәктәбиндән А. Гасымов вә башгаларынын габагҹыл иш тәҹрүбәси көстәрир ки, шакирдләри тәбрик чыхышларына һазырлыгла әлагәдар мүстәгил ишләр үзәриндә мәшг етдирәркән ашағыдакы мәзмунлу нитг ситуасијаларындан јөнәлдиҹи васитә кими истифадә етмәк чох фајдалыдыр.

1. Һәр илин октјабр ајынын биринҹи базар күнү мүәллим күнүдүр. Әкәр бу мүнасибәтлә мәктәбимиздә (вә ја рајон, шәһәр мәдәнијјәт евиндә) кечирилән тәнтәнәли јығынҹагда чыхыш үчүн сәнә дә сөз веријләрсә, орада өз үрәк сөзлә-

Scanned with ACE Scanner

рини нечә ифадә едәрдин? Фикирләшиб өзүнә чыхыш мәтни јаз вә даныш.

2. Башга республикалардан мәктәбимизә кәлән гонаглары гаршыламаг вә онлары ССРИ јарадылмасынын 60 иллији мүнасибәтилә тәбрик етмәк сәнә тапшырыларса, нә мәзмунда тәбрик нитги сөјләјәрдин? Фикирләшиб даныш.

3. Әкәр јени мәктәб бинасынын истифадәјә верилмәси вә ја кәндинниздә (гәсәбәнииздә) инша едилән јени бир мәдәнијјәт очағынын (кинотеатрын, идман комплексинин вә с.) ачылышы мүнасибәтилә кечирилән митингдә чыхыш үчүн сәнә дә сөз вериләрсә, өз чыхышыны нечә гурардын? Өзүнә чыхыш мәтни јаз вә сөјлә.

4. 1982-чи илин сентјабр ајында севимли бәстәкарымыз Фикрәт Әмировун 60 јашы тамам олур. Бу әрәфәдә мәктәбимиздә бәстәкарла көрүш кечириләрсә вә бу көрүшдә тәбрик үчүн сәнә дә сөз вериләрсә, орада нә мәзмунда чыхыш едәрдин? Һәмин чыхышын мәзмунуну һазырлајыб, оху.

Шакирдләрин һәјатына јахын олан белә мараглы нитг ситуасијалары үзрә синифдә мүвафиг мүстәгил ишләр апармагла јанашы, лазым кәлдији һалларда онлара бу сәпкидә мәһләтли ев тапшырыглары вермәк вә нәтичәләрини коллектив шәкилдә синифдә мүзакирә етмәк мүмкүндүр. Һәтта мүәллим мәктәбин идман јарышларында, өзфәалијјәт мүсабигәсиндә, олимпиадада вә с. мүвәффәгијјәт газанмыш шакирдләринин тәбрик мәчлисини, тәгаүдә чыхан мүәллимләрин тәнтәнәли јоласалма мәрасимини објект кими сечәрәк ајры-ајры конкрет шакирдләрә мәгсәдли чыхыш тапшырығы вериб онлары, нечә дејәрләр, сәрбәст чыхыш сынағындан кечирә биләр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин тәбрик чыхышлары үзәриндә бу систем үзрә иш апарылмасы нәтичә е'тибарилә онларын публисистик нитгин бүтүн нөвләри үзрә сәрбәст чыхышетмә бачарыгларына јијәләнмәсинә көмәк едә биләр.

АХШАМ (НӨВБӘЛИ) ВӘ ГИЈАБИ МӘКТӘБЛӘРДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ ЈОЛЛАРЫ

Ағададаш БАБАЈЕВ
педагожи елмләр намизәди,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин јашлыларын үмуми тәһсили шөʼбәсинин мүдири

Сов.ИКП XXVI гурултајы тәрәфиндән гәбул олунмуш «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә јазылмышдыр: «Халг маарифи системинин даһа да инкишафы, өлкәнин мүтәхәссисләрә вә ихтисаслы фәһләләрә тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәси тәʼмин едилсин. Тәһсилин вә кадр һазырлығынын бүтүн пилләләриндә вә формаларында ишин сәмәрәси јүксәлдилсин. Ахшам тәһсили вә гијаби тәһсил инкишаф етдирилсин вә јахшылашдырылсын» (1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри, Азәрнәшр, 1981, сәһ. 71).

Јухарыдакы тәләбләр бахымындан ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрин педагожи коллективләриндә мүстәгил ишләрин тәшкили вә онун методикасы мәсәләләринә олан мараг да хејли артмышдыр.

Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрдә бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә ев тапшырыглары вә зачотлар мүһүм рол ојнајыр. Бәс ев тапшырыглары нечә олмалыдыр ки, бунлар шакирдләрин мүстәгил дәркетмә габилијјәтини инкишаф етдирсин?

Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрдә мүстәгиллик вә фәаллыға наил олмаг мүмкүндүр. Бу мәгсәдлә хүсуси тапшырыг вә чалышмалардан кениш вә сәмәрәли истифадә едилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүәллимин гаршыја гојдуғу мәгсәддән асылы олараг, тапшырыг вә ја чалышма шакирдләрин әсәрин мәзмунуну вә ја ән мүһүм сәһнәләри, епизодлары баша дүшмәјә көмәк етмәлидир. Шакирдләрин бәдии әсәрлә танышлығынын илк мәрһәләсиндә јахшы олар ки, онларын диггәти әсәрин ајры-ајры ән мүһүм чәһәтләринә јөнәлдилсин. Тапшырыг вә ја чалышма башгаларындан механики көчүрмәјә дејил, шүурлу олараг дәрк етмәјә көмәк көстәрмәлидир. Тапшырығын мараглы, чәлбедичи олмасы, јекнәсәг олмамасы, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә

Scanned with ACE Scanner

ујғунлуғу вә аз-чох јарадычы, тәдгигат характери дашымасы мүһүм шәртләрдәндир.

Тапшырыг вә ја чалышма шакирдләрин луғәт фондуну зәнкинләшдирмәјә, онларын нитгини, мәтндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә вә с. хидмәт етмәлидир. Шакирдләри јүкләмәмәк үчүн онлара чәтин вә јени олан тапшырыгларын вә ја чалышмаларын, һеч олмазса бир һиссәси синифдә мүәллимин рәһбәрлији алтында јеринә јетирилмәлидир.

Шакирдләри бәдии әсәрин мәтни илә илк дәфә таныш етмәк мәгсәдилә ашағыдакы тапшырыглары вермәк олар: 1) чәтин сөзләрин јазылмасы вә өјрәнилмәси; 2) ајры-ајры фәсил вә ја епизодларын гысача вә өз сөзләри илә нағыл едилмәсинә һазырлыг; 3) әсәрин бүтүнлүкдә вә ја бир һиссәсинин планынын тәртиби; 4) әввәлчәдән верилмиш план әсасында мүсаһибәјә һазырлыг; ситатларын сечилмәси; 5) әсәрин баш образынын характерини даһа парлаг шәкилдә ачан ән мүһүм епизод, факт вә һадисәләрин мүәјјәнләшдирилмәси вә с.

Ири һәчмли әсәрләрин өјрәнилмәсини планлашдырар-кән мүәллим ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрдә програм үзрә ајрылмыш мәһдуд вахты, мәктәбин спесифик чәһәтләрини вә истеһсалатдан ајрылмадан тәһсилләрини давам етдирән кәнчләрин јаш вә билик сәвијјәләрини, үмуми мараг даирәләрини мүтләг нәзәрдә тутмалыдыр.

Һәр дәфә әсәрләрин һансы фәсил, епизод, сәһнә (драматик әсәрләрдә) вә образларын шакирдләр тәрәфиндән дәриндән өјрәнилмәсини, һансылары һаггында үмуми тәсәввүр ојатмаг лазым олдуғуну, һансы һиссәләрин синифдә мүәллимлә бирликдә, һансыларынын евдә шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил өјрәниләчәјини габагчадан дәгиг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Һәм дә гејд едилмәлидир ки, шакирдләр синифдә мүәллимин рәһбәрлији алтында ишин ән чәтин вә мүрәккәб һиссәсини јеринә јетирмәлидирләр. Евдә исә әсәрләр бүтүнлүклә охунмалы, газанылмыш билик вә вәрдишләр мөһкәмләндирилмәлидир.

Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрдә саатларын мәһдуд мигдары ичмал мөвзуларда өјрәнилән әсәрләр үзәриндә өз иш пријомларыны да ортаја атыр.

Һәр бир ичмал мөвзу үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәјин бөјүк тә’лим вә тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, бир сыра мүәллимләр ичмал мөвзуларла әлагәдар мүстәгил ишләрин тәшкили-

Scanned with ACE Scanner

нә әһәмијјәт вермир вә ја онун мүмкүн олмадығыны иддиа едирләр. Әлбәттә, белә дүшүнән мүәллимләр сәһв едирләр. Бу әгидәдә олан мүәллимләр ичмал мөвзулар үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәји мүмкүн вә лазым һесаб етмирләр. Һалбуки, габагчыл мүәллимләр бу саһәдә мараглы ишләр тәшкил едирләр. Мәсәлән, шакирдләр ичмал мөвзуларына аид стенд, албом вә с. дүзәлдирләр. Бу заман онлар тәдрис олунан әдәби материалларын дөвр үчүн бүтүн сәчијјәви чәһәтләрини мүстәгил олараг арашдырыр вә беләликлә дә мөвзуну шүурлу мәнимсәјирләр. Бакыдакы 105 нөмрәли ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбин мүәллими З. Әһмәдова ичмал мөвзулар үзрә шакирдләри мәһз бу јолла мүстәгил ишләдир вә гаршыја гојдуғу мәгсәдә наил олур. Мүәллим стенд, монтаж, албом вә с. әјани вәсаитләр үзрә кичик мусаһибәләр тәшкил едир. Белә мусаһибәләрдә шакирдләр һәвәслә иштирак едир вә онларын фикри фәаллығы јүксәлир. Мәктәбин әдәбијјат кабинетиндә шакирдләрин тәртиб етдикләри чохлу стендләр, фотомонтажлар, албомлар ичмал мөвзуларын өјрәнилмәси үчүн чох зәнкин материал верир.

Шакирдләрә өз фикирләрини мүстәгил ифадә етмәк үчүн ән јахшы јоллардан бири дә иншаларын апарылмасыдыр. Бу ишдә хүсусилә о мүәллимләр даһа јүксәк мүвәффәгијјәтә наил олурлар ки, онлар јохлама иншаларын системини даим тәкмилләшдирир, илдә бир нечә өјрәдичи характердә иншалар апарыр вә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында иншанын ајры-ајры һиссәләри үзәриндә мүстәгил ишләјирләр.

Иншаларда формализмин, шаблончулуғун гаршысыны алмаг үчүн шакирдләрә мүстәгил фикир сөјләмәји өјрәтмәк лазымдыр. Мүәллимләрлә апардығымыз мусаһибәләр заманы бә'зән белә е'тиразлар ешидилир ки, «шакирдләр һәмишә башгаларынын сөзләрини вә фикирләрини тәкрар едирләр». Шүбһәсиз, бу иддиалар сәһвдир. Әлбәттә, шакирдләр башгаларынын һәјат тәчрүбәләрини өјрәнир, мәнимсәјир вә мәнимсәдијини ифадә етмәјә чалышырлар. Лакин шакирдин мәнимсәдијини тәкрарән ифадә етмәси ики чүр олур: јарадычы вә доғматик. Әкәр башгасынын фикри шакирд тәрәфиндән анлашылырса, онун тәрәфиндән дәрк едилиб мәнимсәниләчәк, өзүнүн чох да бөјүк олмајан һәјат тәчрүбәси илә бирләшәчәк вә беләликлә дә һәмин фикир башгасынын дејил, шакирдин өзүнүн фактлара, һадисәләрә олан шәхси мүнасибә-

Scanned with ACE Scanner

ти шәклиндә экс олуначагдыр. Ән вачиби будур ки, шакирдин газанмыш олдуғу билијә јарадычы мүнасибәти инкишаф етсин.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин мүстәгил ишләринин шүурлу сурәтдә мүәјјән системдә вә тәдричән мүрәккәбләшдирмәклә тәшкил едән мүәллимләр јүксәк мүвәффәгијјәтләр газаныр, онларын (шакирдләрин) нитгиндәки вә фикирләриндәки шаблону арадан галдырыр вә әдәби һадисәләрин тәһлилинә јарадычы сурәтдә јанашманы инкишаф етдирирләр.

Гејд етмәји лазым билирик ки, мүстәгил јеринә јетирилмиш бүтүн тапшырыглара нәзарәт едилмәли, онлар јохланылмалы, гијмәтләндирилмәли вә башлычасы исә синиф ишинин үмуми системинә дахил едилмәли, бәдии әсәр тәһлилинин башга нөвләри илә сых әлагәләндирилмәлидир.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә бәдии әсәрләрин мүстәгил тәһлилинә даир тапшырыглар мәркәзи јер тутур. Н. К. Крупскаја бу һагда белә јазыр:

«...Јашлыларын бөјүк һәјат тәчрүбәси вардыр. Она көрә дә онларын мүгајисә етмәк имканы даһа артыгдыр... Јашлы адам бәдии образын һәгигилијини вә ја сүн'илијини баша дүшүр, мүгајисә етмәк үчүн онун материалы вардыр. Чанлы образ јашлыларда бир сыра фикирләр ојадыр. Јашлылар мәктәбиндә бәдии әсәрләрин мүзакирәсини кечирмәк, динләјичиләрдә бәдии әсәрә верилән гијмәтә тәнгиди сурәтдә јанашмаг бачарығы ашыламаг олдугча вачибдир». (Сечилмиш педагожи әсәрләри, I һиссә, Бакы, 1966, сәһ. 408).

Зачот системинин һәјата кечирилмәси тапшырыгларын һәчмини габагчадан планлашдырмаг мәсәләсини чох чидди шәкилдә мүәллимләрин гаршысында гојмушдур.

Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрин тәчрүбәси инандырычы шәкилдә сүбут едир ки, әкәр мүәллим бөјүк һәчмдә олан дәрслик материалыны өз-өзлүјүндә тәһлил етмәсә, конкрет синфи вә шакирдләрин имканларыны нәзәрә алмаса, ән вичданлы шакирдләрин һәмин материаллары мәнимсәмәкдә вә ја бунунла әлагәдар верилмиш тапшырыглары јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мәһз буна көрә дә зачот бөлмәси материалынын мүәллим тәрәфиндән габагчадан тәһлил едилмәси вә бунун әсасында зачота верилән тапшырығын үмуми һәчминин планлашдырылмасы принсипиал әһәмијјәт кәсб едир.

Мәктәб тәчрүбәсиндә зачот мөвзусунун вә ја бөлмәсинин өјрәнилмәсинә башланаркән мүәллим зачота даир ишин һәчми һаггында шакирдләрә лазыми мә'лумат вермәлидир.

Зачот мөвзулары илә билаваситә әлагәдар олан ән мүһүм нәзәри мүддәалар, фактик мә'луматлар хүсуси вәрәгәләрдә јазылыр вә бунлар әдәбијјат кабинетинин вә ја синиф отағынын мүәјјән јериндә дивардан асылыр. Бунлар шакирдләрин мүстәгил ишләри јеринә јетирмәләриндә истигамәтверичилик ролуну ојнајыр.

Гусар шәһәр гијаби мәктәбиндә, Бакы 105 нөмрәли ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләриндә зачота һазырлыг заманы әдәбијјат кабинетиндә хүсуси күшә тәшкил олунур вә бурада зачота (билаваситә мөвзу илә әлагәдар) верилән башлыча тәләбләр (һәм үмуми, һәм дә конкрет олараг), мөвзу үзрә ишин планы, јохлама ишинин нүмунәви мәзмуну, төвсијә олунан әдәбијјатын сијаһысы (вә ја әдәбијјат кабинетиндә варса өзүнү) вә с. материаллар өз эксини тапыр.

Белә тапшырыглары әлдә рәһбәр тутан шакирдләр јалныз дәрсликдәки материалы охумагла кифајәтләнмир, һәм дә илк мәнбәләри, әлавә материаллары охујур, тапшырығы шүурлу вә мүстәгил олараг јеринә јетирмәјә чидди сә'ј көстәрирләр.

Габагчыл мүәллимләрин ишиндә белә бир тәчрүбә дә јајылмышдыр ки, зачот мөвзуларыны тәдрис етмәјә башларкән габагчадан мә'рузәләр, иншалар вә с. шәклиндә зачот тапшырыглары верилир. Шакирдләр һәмин тапшырыглары тәдричән јеринә јетирирләр. Бу заман онлар зачот мөвзуларыны өјрәнәркән имкан дахилиндә әлавә мә'луматлар топлајыр вә өз шәхси мүшаһидәләри әсасында бу материаллары системә салыр, үмуми нәтичәләрә кәлирләр.

Узунмүддәтли дөвр үчүн зачот мөвзулары үзрә шакирдләрин ишләринин һәчмини вә мәзмунуну мүәјјән едән тапшырыг нөвләри зачотлара һазырлыг дөврүндә чох мүһүм рол ојнајыр. Буна көрә дә мүәллим шакирдләрә тапшырыг вермәји планлашдыраркән мүтләг онун һәчмини, јеринә јетирилмә вахтыны вә әдәби материалын спесифик хүсусијјәтләрини (нөвүнү, жанрыны, бәдии дилини, үслубуну, әдәбијјат тарихимиздәки мөвгејини вә с.) нәзәрдә тутмалыдыр.

Сон илләрдә һәфтәлик јеринә јетирилмәли тапшырыглара даһа чох үстүнлүк верилир. Бу, тамамилә ганунаујғундур. Чүнки консултасијалар вахты мүәллим тапшырыгларын

3*

Scanned with ACE Scanner

шакирдләр тәрәфиндән нечә јеринә јетирилдијини јохламаг имканы әлдә едир, шакирдин билијиндә олан гүсурлары арадан галдырмагда она көмәк көстәрә билир. Бундан башга, консултасија вахты мүәллим шакирдләрин ев тапшырыгларыны нечә јеринә јетирмәләри һаггында үмуми мә'лумат әлдә етмиш олур.

Мүстәгил ишләрә педагожи рәһбәрлик јалныз тапшырыгларын һәчмини вә мәзмунуну дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәт дејилдир. Шакирдләрин тапшырыглары нечә јеринә јетирмәләрини, јә'ни дәрслик, чәдвәлләр, илк мәнбәләр үзәриндә ишләркән һансы пријом вә методлардан истифадә етдикләрини билмәләри олдугча ваҹибдир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн мүәллимин мүнтәзәм көстәришләри вә нүмунә көстәрмәси зәрурәти кифајәт дејил. Шакирдләр һәмчинин мүстәгил ишләрин бу вә ја дикәр методларыны нечә тәтбиг етмәләри илә әлагәдар дәфәләрлә чалышмалар апармалыдырлар. Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрин бир сыра габагчыл мүәллимләри бу истигамәтдә ҹидди иш апарырлар. Мәһз бунунла әлагәдар габагчыл мүәллимләр кәнҹләрин өзүнүтәһсилинә вә мүстәгил ишләринин тәшкилинә хүсуси диггәт јетирәрәк мәшһур педагог Н. К. Крупскајанын зәнкин ирсини дәриндән өјрәнирләр. Белә мәгсәдјөнлү иш Гусар шәһәриндәки гијаби мәктәбин мүәллими, педагожи елмләр намизәди Не'мәт Не'мәтов, Ағдам шәһәриндәки гијаби мәктәбин мүәллими Пәриш Әләкбәрова вә б. тәрәфиндән апарылыр.

Сон илләрдә ахшам (нөвбәли) мәктәбләрдә гијаби шө'бәләрин вә груларын кетдикчә чохалмасы шакирдләрин мүстәгил мәшғәләләринә педагожи рәһбәрлијин ролуну күчләндирмәји тәләб едир. Буна көрә дә мүәллимләр мүстәгил ишләрә көстәришләрин мүхтәлиф тә'лимати-методик нөвләриндән истифадә етмәјә чалышырлар. Мәсәлән, бә'зи мәктәбләрдә (Минкәчевир 3 нөмрәли, Бакы 105 нөмрәли) раст кәлдијимиз тә'лимати-методик көстәришләрин үмуми мәсләһәтләрини белә груплашдырмаг олар:

Бүтүн параграфы диггәтлә охујун. Әсәри һиссәләр үзрә диггәтлә охумаг, башлыча идејаны мәнимсәмәк. Јени анлајышлары, терминләри мүәјјән етмәк, бунун үчүн дәрсликдән башга луғәтләрдән вә мә'лумат китабчалардан истифадә етмәк. Һәмин әсәри ајдынлашдыран шәкилләри, схемләри, чәдвәлләри диггәтлә өјрәнмәк. Ән мүһүм анлајышлары, термин-

Scanned with ACE Scanner

ләри, адлары дәфтәрдә гејд етмәк. Әсәрдә анлашылмајан јерләри вә ифадәләри гејд етмәк вә мүәллимдән сорушмаг.

Габагчыл мүәллимләр үмуми методик төвсијәләрлә јанашы мүстәгил ишләрә даир конкрет материаллар үзрә дә истигамәтверичи көстәришләр верирләр ки, бунун да чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, зачот бөлмәсинин (мөвзусунун) өјрәнилмәси үмуми төвсијәләрлә башланыр. Бу да, адәтән, биринчи дәрсдә верилир. Шакирдләрин әсас диггәти ишин һәчминә јөнәлдилир ки, зачота гәдәр мүтләг јеринә јетирилмәлидир. Конкрет олараг исә, дәрсликдә лазыми материалы нечә тапмаг (мөвзу, параграф, сәһифә вә с.), әввәлләр кечилмишләрдән нәләри тәкрар етмәк, һансы иш үсулларындан истифадә етмәк мәгсәдә даһа чох ујғундур вә с.

Һәр бир мүәллим шакирдләрин өзүнү јохламасы үчүн ән әлверишли мәнбәләр көстәрә биләр: луғәтләр, мә'лумат китабчалары, дәрсликдәки материаллар, илк мәнбәләр вә с.

Габагчыл мүәллимләр ев тапшырыгларыны јалныз ајдынлашдырмагла кифајәтләнмир, һәм дә нечә мүстәгил ишләмәји көстәрир, бунун үчүн синифдә өјрәнмә пријомларындан вә методларындан истифадә едир ки, бунлар да евдә шакирдләр тәрәфиндән тапшырыгларын јеринә јетирилмәсиндә ејнилә истифадә олуна биләр. Мәсәлән, дәрсликдәки лазыми фактлары нечә тапмаг, луғәтдән нечә истифадә етмәк, тәһлили нечә апармаг, нәтичәләр чыхармаг, план тәртиб етмәк вә с.

Шакирдләрин мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәси, онларда бәдии әсәрләрә чанлы мараг ојадылмасы, мүстәгил иш вәрдишләринин тәрбијә едилмәси јалныз синиф чәрчивәсиндә мәһдудлаша билмәз. Бу, синифдәнхарич вә мәктәбтәбдәнкәнар ишләрин чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк нөв вә формалары илә әлагәләндирилдикдә шакирдләрин әдәби тәһсили һәјати, һәгиги вә практик әһәмијјәт кәсб едир.

Ахшам (нөвбәли) вә гијаби мәктәбләрдә мүстәгил ишләрин елми-педагожи вә методик чәһәтдән дүзкүн тәшкили мүәллимдән дәрин елми-нәзәри билик, педагожи усталыг вә ағыр зәһмәт тәләб етдији кими, ишләјән кәнчләрдән дә тәһсилләрини давам етдирмәклә өзләрини елми-техники ингилаб әсриндә истеһсалатдан баш чыхармаға, мүрәккәб истеһсал просесләрини һәјата кечирмәјә һазыр олмаға сәфәрбәр едир.

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАРЫН МӘГСӘДӘУЈҒУН СЕЧИЛМӘСИ ТӘ'ЛИМИН СӘМӘРӘЛИЛИЈИНИ ТӘ'МИН ЕТМӘКДӘ МҮҺҮМ ШӘРТЛӘРДӘН БИРИ КИМИ

Әлимәммәд **ШӘФИЈЕВ**
Губа шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин баш мүәллими

ШАКИРДЛӘРИН идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә, онларда марксист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасында ана дили фәннинин мүстәсна әһәмијјәти олдуғуну нәзәрә алараг, тә'лим просесиндә мүхтәлиф техники воситәләрдән вә дидактик материаллардан мәгсәдәујғун истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирирәм.

Тәкмилләшдирилмиш програмларла Азәрбајчан дилинин тәдрисини мүасир тәләбләр бахымындан тәшкил етмәк үчүн, әввәлләр олдуғу кими, нәзәри характер дашыјан тә'риф вә гајдалары әзбәрләтмәк вә тәкчә нүмунәләр үзәриндә иш апармаг гәтијјән кифајәт едә билмәз. Шакирдләри дил һаггында биликләрә вә мәдәни нитгә јијәләндирмәк үчүн дил фактлары үзәриндә онларын мүшаһидәләри тәшкил едилмәли, онлара мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк бачарығы, јарадычылыг вәрдишләри ашыланмалыдыр.

Тә'лимә тәдгигатчылыг елементләринин дахил едилмәси шакирдләрин әгли инкишафыны формалашдырмаг бахымындан дилин тәдрисиндә ваҹиб шәртләрдәндир. Буна дидактик материалларын ишләнмәсиндә дә хүсуси диггәт јетирмәк тәләб олунур.

Дидактик материаллар тә'лим просесинин маһијјәтини әкс етдирән дөрд үнсүрә: гаврама, анлама, мөһкәмләтмә вә тәтбигетмәјә там ҹаваб вермәлидир. Бу тәләбләр бахымындан сечилән материаллар һәҹминә, сајына көрә дејил, ән чох фајдалылығына көрә гијмәтләндирилмәлидир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мән дидактик материалларын һазырланмасында кејфијјәт көстәричиләринә хүсуси диггәт јетирирәм. Мәсәлән, IV синифдә фонетикаја аид дидактик материаллар сечәркән вә ја тәртиб едәркән, шакирдләрин јерли диалектлә әлагәдар истәр орфоепија, истәрсә

Scanned with ACE Scanner

дә орфографија чәһәтдән сәһв едәчәкләри еһтимал олунан дил фактларыны даһа чох әһатә етмәји лазым билирәм. Конкрет бир нүмунә.

Губа зонасында о-у, ө-ү, е-ә саитләринин әвәзләнмәси илә әлагәдар сәһвләрин ислаһы фонетиканын тәдриси просесиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы типли материаллар тәртиб едир вә онларда һәмин саитләрин әвәзләнмәси илә әлагәдар дил фактларынын зәнкинлијинә фикир верирәм.

Карточка № 1

от өрдәк хөрәк әл гору (маг) өзүм сөз
ут үрәк үрәк ел гуру үзүм сүз

Карточка № 2

1. Јашыллығы горумаг лазымдыр.
2. Ағачын гуру будағыны кәсдим.
3. Өзүм сәни көрәрәм.
4. Үзүм бағлары бол мәһсул верди.
5. Кедәр хәнчәр јарасы, кетмәз сөз јарасы.
6. Сөз вердин, әмәл ет.
7. Сүдү сүзмәк лазымдыр.

Карточка № 3

гору (нә ет?) — **фе'л өзүм** (ким?) — **әвәзлик**
гуру (нечә?) — **сифәт үзүм** (нә?) — **исим**
сөз (нә?) — **исим он** (нечә?) — **сај**
сүз (нә ет?) — **фе'л ун** (нә?) — **исим**

Мән бу кими материаллардан шакирдләрин нитгинин вә савадынын конкрет вәзијјәти илә әлагәдар јерли-јериндә истифадә етмәјә чалышырам.

Фонетиканын орфографија илә әлагәдә өјрәдилмәси просесиндә нитг мәдәнијјәти бахымындан әмәли әһәмијјәти олан дидактик материаллардан истифадәјә дә хүсуси јер верирәм. Бу бахымдан IV синиф үчүн нәзәрдә тутулан дидактик материаллар («Маариф» нәшријјаты, 1977) сәчијјәвидир. Бурадакы материалларын әксәријјәти орфографија вә орфоепијанын әлагәли тәдрисинә, шакирдләрин дүзкүн орфографија вәрдишләринә шүурлу сурәтдә јијәләнмәсинә көмәк едир. Онлардан сәмәрәли истифадә етмәк һәмин дидактик материаллары тә'лимин үнсүрләринә әсасән дүзкүн вә мәгсәдәујғун шәкилдә груплашдырмағы бачармагдан асылыдыр.

Scanned with ACE Scanner

Дилин тә'лиминдә газанылан биликләрин бир чоху сонралар вәрдишләрә чеврилир. Лакин, гејд етмәк лазымдыр ки, орфографија илә әлагәдар елә саһәләр вардыр ки, бурада әглин нәзарәти даһа вачиб мәсәлә кими өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «ата», «ана», «су», «иш», «бағ» вә саир сөзләрин јазылышы әглин нәзарәтини (орфографик гајдаларын јада салынмасыны) бир о гәдәр дә тәләб етмәдији һалда, буну омонимлик тәшкил едән «да-дә, ки»-нин орфографијасы һаггында демәк олмаз. Бу просесдә шакирд морфолокија вә синтаксисдән өјрәндији гајдалары бир ан ичәрисиндә хатырламалы, әглин күчлү нәзарәтинә архаланмалы олур.

Демәли, «да-дә, ки»-нин дүзкүн јазылышына аид биликләри бачарыға чевирмәк үчүн онларын нә заман шәкилчи, нә заман бағлајычы, нә заман әдат олдуғуну билмәк, дилдә дашыдығы вәзифәјә (рола) көрә онлары фәргләндирмәји бачармаг лазым кәлир.

Бағлајычыларын тәдриси илә әлагәдар сечилән дидактик материалларда, хүсусән мөһкәмләндирмә вә тәтбигетмә мәрһәләләриндә, мүгајисә үсулуна истинад едилмәси вачибдир. Елә материаллар сечилмәлидир ки, шакирд онларын ролуну ајдын һисс едә билсин. Бу мәгсәдлә һәм перфокарт, һәм дә кодоскопла иш үчүн һазырладығым дидактик материала нәзәр салаг:

«Да-дә»-нин бағлајычы, шәкилчи, јохса әдат олдуғуну мүәјјәнләшдирин. Бағлајычылары I сүтунда, шәкилчиләри II, әдатлары III сүтундакы даирәләрдә сырасына көрә гејд един.

1. Гызыл палчыгда да парылдар.
2. VI синиф дә јарышда иштирак едәчәкдир.
3. Синифдә 35 шакирд вар.
4. Кәлмәк истәјирләр, кәлсинләр дә, мән нә дејирәм ки.
5. Азад футбол да ојнамышды, киноја да һәвәс көстәрмишди, лакин аварачылыг етдији бир күн олмамышды.
6. Даныш да, нијә динмирсән?
7. Бир вәтән ешгилә Милдә, Муғанда
Мин бир оба гуруб, гышлаг салдыныз.
Күнәшләр јурдуну зүлмәт боғанда
Ат сүрүб, ох атыб, гылынч чалдыныз.
8. О өлсә, дағлар да дил дејиб ағлар?
Әвф един, јахшылыг галар јадикар.

Scanned with ACE Scanner

9. Бир заман һавада ганад сахлајын,
Сөзүм вардыр мәним сизә, дурналар!

Бу чүр дидактик материаллары «илә (-ла-лә)»-нин гошма, бағлајычы вә шәкилчи ола билмәси -и шәкилчисинин омонимлији (тә'сирли һал вә мәнсубијјәт билдирән сөздәјишдиричи шәкилчи кими ишләнмәклә јанашы, сифәт дүзәлдән шәкилчи кими дә ишләнә билмәси), «чан» сөзүнүн һәм исим, һәм дә гошма, «тәк» сөзүнүн һәм гошма, һәм дә башга нитг һиссәләри јериндә ишләнә билмәси вә с. илә әлагәдар дил материаллары үзрә дә тәртиб етмәк чәтинлик төрәтмир.

Дидактик материалларын белә мәгсәдәујғун сечилмәси дил һадисәләринә шакирдләрин марағыны артырыр вә онлары мүгајисәләр апармаға, «тәдгигатчылыға» сөвг етдирир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ӘМӘЈӘ МӘҺӘББӘТ РУҺУНДА ТӘРБИЈӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Алмаз РӘҺИМОВА
Ағдаш рајону, Шәмсабад кәнд мәктәбинин мүәллими

«Бүтүн өмрүм боју јалныз ишләмәји севән вә бачаран адамлары гәһрәман көрдүм».

М. ГОРКИ.

ССРИ маариф назири М. А. Прокофјев јолдаш мүәллимләрин III Үмумиттифаг гурултајындакы мә'рузәсиндә демишдир: «Биз илк нөвбәдә чалышмалыјыг ки, биринчи синифдән башлајараг бурахылыш синфинәдәк бүтүн дејилән дәрсләрдә, бүтүн тәрбијә тәдбирләриндә әмәк мөвзусундан, әмәк адамынын бөјүклүјү мөвзусундан данышылсын. Ушағын өјрәндији ше'рләрдә, јухары синиф шакирдләринин јаздығы иншада, тарих вә чоғрафија дәрсләриндә әмәк мөвзусу өз парлаг тәчәссүмүнү тапмалыдыр».

Шакирдләрин һәртәрәфли инкишаф етмәсиндә әмәјин ролу бөјүкдүр. Коммунизмин кәнч гуручусунун мә'нәви-сијаси кејфијјәтләри мәһз онда әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијә етмәклә формалашыр.

Оғлан вә гызлары әмәјә һөрмәт вә мәһәббәт руһунда тәрбијәләндирмәк һазырда үмумтәһсил мәктәбләри гаршысында

Scanned with ACE Scanner

дуран башлыча вәзифәләрдән биридир. Она көрә дә мән Азәрбајҹан дили дәрсләриндә јери кәлдикҹә шакирдләри бу руһда тәрбијә етмәјә чалышырам. Бу мәгсәдлә, һәр шејдән әввәл, дидактик материалларын тәркибиндә әмәклә әлагәдар аталар сөзләри вә мәсәлләрә кениш јер верирәм. Һәмин дидактик материалларда тәхминән ашағыдакылары әһатә едирәм.

1. Јазда чәкән зәһмәти, гышда көрәр ләззәти. 2. Ҹәфа чәкмәсән, сәфа көрмәзсән. 3. Иш инсанын ҹөвһәридир. 4. Әмәк инсанын зинәтидир. 5. «Һалва, һалва» демәклә ағыз ширин олмаз. 6. Ишләјән инҹи тахар, ишләмәјән ики јанына бахар. 7. Зәһмәтсиз иш, дузсуз аш. 8. Иш инсанын күзкүсүдүр. 9. Сусуз һәјат олмаз, зәһмәтсиз раһатлыг. 10. Әкин вахты әкмәјән, бичин вахты ағлајар. 11. Арынын зәһмәтини чәкмәјән, балын гәдрини билмәз. 12. Ишләјәни дөвләт басар, ишләмәјәни јуху. 13. Әмәк инсаны уҹалдыр. 14. Торпаг ҹөрәји илә, инсан әмәји илә. 15. Зәһмәт—сәадәтин атасыдыр. 16. Бağа бахарсан бағ олар, бахмазсан дағ олар. 17. Мәһсулу шеһ јох, тәр верәр. 18. Гызыл одда билинәр, адам зәһмәтдә. 19. Ишләмәјән дишләмәз.

Фонетика, морфолокија вә синтаксисдән мүхтәлиф мөвзуларын тәдрисиндә дидактик материал кими истифадә етдијим бу кими ҹүмләләрдән һәр бирини әввәлҹә мә'на ҹәһәтдән шакирдләрә изаһ етдирирәм. Онлар мүстәгил олараг һәр аталар сөзүнүн мә'насыны өз баша дүшдүкләри кими изаһ едирләр. Мәсәлән,

— «Ишләмәјән дишләмәз»,—о демәкдир ки, ким ишләмирсә, о јемир. Кәрәк ишләјәсән, сонра да јејәсән.

— «Иш инсанын ҹөвһәридир»—дедикдә мән белә баша дүшүрәм ки, иш адамы сағлам, гүввәтли едир, јә'ни ишләјән адам һәмишә сағлам, гүввәтли олур.

— «Әмәк инсанын зинәтидир» аталар сөзүнүн мә'насы беләдир ки, әмәк инсана шан-шөһрәт кәтирир, ону уҹалдыр, чохларына танытдырыр; мәсәлән, Шамама Һәсәнова, Тәрлан Мусајева, тохуҹу Јагуб Рүстәмов кими.

Мүәјјән мөвзуларын, мәсәлән, V синифдә «Әвәзликләрин мә'наҹа нөвләри» мөвзусуну тәдрис едәркән әмәјә, сосиализм гуруҹулуғуна, әмәк гәһрәманларына һәср олунмуш әсәрләрдән дә дидактик материаллар сечмәјә хүсуси диггәт јетирирәм.

1. Онун үчүн өјрәтдим ки, әлими бу сәнәтә,
Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәҹаләтә.

Scanned with ACE Scanner

Мән бир кәсә дејиләм хәзнәдән өтрү мөһтач,
Әлимин зәһмәтилә тохдур көзүм, дејил ач.
(Н. Кәнчәви).

2. Нә гәдәр хош кәлди ил далынча ил,
Әмәк өмрүмүзүн мә'насы олду.
Зүлмәтли чадрадан сајрылан Севил,
Мин белә Севилин анасы олду.
(Н. Хәзри).

3. Мән чох фикирләшдим вә бу әгидәдәјәм ки, Совет һөкумәтинин вахтында һәр кәс үрәкдән ишләјирсә, ад-сан саһиби олур. Инди беләләринин заманәсидир. (Ә. Вәлијев).

Мәнә белә кәлир ки, шакирдләри әмәјә һөрмәт, мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк үчүн дил дәрсләриндә грамматик тәһлил, јохлама вә өјрәдичи јазылар заманы имканлар даһа кенишдир. Одур ки, мән грамматик тәһлилә чох јер верир вә бу заман Сов.ИКП XXVI гурултајы, ССРИ Конститусијасы материалларындан, Л. И. Брежневин «Хам торпаг», «Дирчәлиш» әсәрләриндән кениш истифадә едирәм.

Әмәк тәрбијәсиндә өјрәдичи вә јохлама јазыларын да ролу бөјүкдүр. «Ишләмәјән дишләмәз», «Әмәк хошбәхтлијин ачарыдыр», «Әмәк инсаны шәрәфләндирир», «Әмәклә учаланлар», «Шәрәфли әмәк инсаны учалдыр» вә с. мөвзуларда инша јазылар апарырам. V синиф шакирди М-ин «Әмәк инсаны шәрәфләндирир» мөвзусунда јаздығы иншаны олдуғу кими верирәм:

—«Гара гызыллар» чыхаран, «Ағ гызыллар» топлајан, кәһрәба үзүмләр, бол тахыл јетишдирән инсан. Даһи шаиримиз Низами демишкән, сән јаранмышларын ән шәрәфлисисән, көз ишләдикчә узанан тахыл зәмиләри, јашыл чај плантасијалары, сүфрәләрин бәзәји мејвә, тәрәвәз сәнин әмәјинин мәһсулларыдыр.

Мадди не'мәтләр боллуғу јарадан инсан әлләри. Сән нәјә гадир дејилсән? Вахтилә иланлар мәләјән Муған торпағында Минкәчевир кими көзәл бир шәһәр јарадан халг нә гәдәр хошбәхтдир, бәхтәвәрдир. Газахыстан чөлләри јенилмәз гүввәјә малик олан совет халгынын алын тәри илә истифадәјә верилмәдими? Л. И. Брежнев әбәс јерә демәмишдир ки, Хам торпаг—Газахыстан чөлләри әсл вурушма мејданына охшајыр. Мән һәлә кичик олмағыма бахмајараг, бу мүгајисәни дәриндән баша дүшүр вә бу, чох хошума кәлир. Чүнки бурада инсан әмәји илә мүһарибә дөврүндә көстәрилән гәһрәманлыг гаршылашыр.

Шамамалары, Бәстиләри, Севилләри бизә таныдан вә севдирән әмәк олмамышдырмы? Ким Вәтәнимиз үчүн гуруб-јаратмағы шәрәф сајмыр? Мәкәр бизим једикләримиз, кејдикләримиз, бир сөзлә, бүтүн не'мәтләр әмәк, зәһмәт нәтичәсиндә јаранмырмы?

Scanned with ACE Scanner

Бизим өлкәмиздә әмәјә хор бахана јер јохдур. Мән өз рајонумуза анд бир мисал демәклә кифајәтләнәчәјәм. Истәр памбыг бечәрилмәси, истәрсә дә топланышы заманы мүәллимләр, һәкимләр, тичарәт ишчиләри, сүрүчүләр, һәтта пенсијачылар—һамы колхозчуларла чијин-чијинә ишләјир. Одур ки, Ағдаш рајону республикада биринчи рапорт верди. Бу гәләбә һамы кими биз мәктәблиләри, мүәллимләри дә севиндирир. Чүнки бурада бизим дә әмәјимиз вар. Республикамызын он ил далбадал кечичи бајраг алмасы әмәјин бәһрәси дејилми? Фәхрлә дејирәм: «Инсаны учалдан, һөрмәтини артыран, гуруб-јаратмаға һәвәсләндирән әмәјә ешг олсун!».

Һәмин синифдә шакирдләрдән бир башгасы исә «Әмәк хошбәхтлијин ачарыдыр» мөвзусунда иншаны белә јазмышды:

«Һәрә хошбәхтлији ејни чүр дүшүнмүр. Кими хошбәхтлији әмәкдә, кими али тәһсил алмагда, кими мәшһурлашмагда—ад-сан газанмагда, кими бөјүк вәзифә саһиби олмагда көрүр. Мәним фикримчә, ким хошбәхтлији әмәкдә ахтарырса, о, доғру јол тутур. Ахы биз елә бир дөврдә јашајырыг ки, һеч ким өзүнү әмәксиз тәсәввүр едә билмәз. Бу һәјатын тәләбиндән ирәли кәлир. Тохучу Јагуб Рүстәмов, газма устасы Акиф Әмәнов, буруг устасы Акиф Чәфәров, Вәсилә Заһидова, Тәрлан Мусајева, Шабан Рзајев, һәмјерлимиз Рүхсарә Мәммәдова вә башгаларыны әмәк чәбһәсиндә дөјүшән вә дөјүшдән галиб чыхмыш әскәрләрә бәнзәтмәк олар. Белә адамлар хошбәхтдирләр вә мән онлара һәсәд апарырам. Ахы онлар јүзләрлә кәнчләрин мүәллими олур вә олачаглар.

Мән кичик јашларымдан әмәјин вурғунујам. Буна сәбәб кәндимиздәки бә'зи әмәк габагчылларынын вә мүәллимләримизин сөһбәти олуб, ССРИ Али Советинин депутаты һәмкәндлимиз Шәфа Мәммәдова кими мән дә орта тәһсил алдыгдан сонра талејими әмәјә бағлајачајам. Шәфанын давамчысы олачағам. Бабаларымыз әбәс јерә демәјиб: «Әмәк инсанын зинәтидир», «Әмәк һәјатын дузудур», «Әмәк хошбәхтлијин ачарыдыр»... Бу кәламлар кәнчләри, гочалары, һәтта тәнбәлләри белә әмәк чәбһәсинә сәсләјир. Достлар, сизи кәләчәкдә әмәк чәбһәсинә, јарыша дә'вәт едәчәјәм».

Scanned with ACE Scanner

ҮЧҮНЧҮ НӨВ ТӘ'ЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘСИ ҺАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

Әвәз САДЫГОВ

Азәрбајҹан ССР ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунун баш елми ишчиси, филолокија елмләри намизәди

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 1981-ҹи ил 3-ҹү нөмрәсиндә проф. Ә. Абдуллајевин «Јијәлик һалын синтактик функсијасы» адлы мәгаләси дәрҹ олунмушдур. Мәгаләдә тохунулан мәсәлә мараглы олмагла јанашы, һәм дә мүбаһисәлидир. Она көрә ки, түркологларын бөјүк әксәријјәти үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәсини бүтөвлүкдә бир ҹүмлә үзвү һесаб едирләр. Бу јазымызда биз һәмин мүбаһисәли мәсәләјә өз мүнасибәтимизи билдирмәк мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Проф. Ә. Абдуллајев «Бу китаб Әһмәдиндир» типли ҹүмләләрдә мүәјјән јијәлик һалын ајрылыгда ҹүмлә үзвү вәзифәси дашымаг габилијјәтиндән чыхыш едәрәк (Әһмәдиндир — ҹүмләнин хәбәридир) јијәлик һалдакы сөзүн ајрылыгда ҹүмлә үзвү кими тә'јин дә ола билмәси фикрини әсасландырмаг истәјир.

Бизҹә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу типли ҹүмләләр әслиндә «Бу китаб Әһмәдин китабыдыр» шәклиндә формалашмалыдыр ки, бурада да «Әһмәдин китабыдыр» бүтөвлүкдә ҹүмләнин хәбәри олур. Дилдә гәнаәт принсипинә ујғун олараг вә бир ҹүмләдә ејни сөзүн (бурада «китаб» сөзү) ики дәфә тәкрарланмамасы үчүн хәбәр кими ишләнмиш үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинҹи компоненти ихтисар олунмушдур. Демәли, мүәллифин кәтирдији бу факт јијәлик һалда ишләнмиш сөзү мүстәгил ҹүмлә үзвү һесаб етмәк фикрини әсасландыра билмир.

Тәдгигатчынын мүһүм әсасларындан бири дә јијәлик һалын ајрыча суаллара — **кимин? нәјин?** суалларына ҹаваб вермәси фактыдыр.

Бизҹә, бу факт да мүәллифин фикринә һагг газандырмыр. Чүнки һәмин суаллар синтактик јох, морфоложи суал-

Scanned with ACE Scanner

лардыр. Һәмин суаллары вә даһа башга суаллары проф. Ә. Абдуллајевин өзүнүн дә мүстәгил мүрәккәб чүмлә үзвү һесаб етдији узун бир фе'ли тәркибин дахилиндәки һәр һансы бир сөзә вермәк олар. Лакин һәмин сөзләрин һеч бири мүстәгил чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнә билмир, јалныз аид олдуғу тәркиблә бир чүмлә үзвү олур. Мәсәлән, «Китабын биринчи сәһифәсиндә верилән шәкил шакирдләрин диггәтини чәлб етди» чүмләсиндә «китабын биринчи сәһифәсиндә верилән» фе'ли сифәт тәркибинин дахилиндәки сөзләрин һәр биринә суал вермәк олар: н ә ј и н ? — китабын; нечәнчи? — б и р и н ч и ; нәјиндә? — с ә һ и ф ә с и н д ә вә с. Лакин суал верилән бу сөзләрин һеч бири мүстәгил чүмлә үзвү ола билмир. Онларын һамысы фе'ли сифәт тәркиби шәклиндә бир үзв—чүмләнин тә'јини функсијасында ишләнир.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин компонентләрини ајры-ајры чүмлә үзвү һесаб етмәк, даһа доғрусу, биринчи компоненти, чүмлә үзвү кими, икинчи компонентин тә'јини һесаб етмәк, һәр шејдән әввәл, чүмлә тәһлилиндә анлашылмазлыға вә һәрчмәрчлијә сәбәб олур. Фикримизи сүбут етмәк үчүн «Әһмәдин гардашы кәлди» чүмләсини тәһлил едәк.

Проф. Ә. Абдуллајев, гејд етдијимиз кими, Ә һ м ә д и н сөз формасыны чүмлә үзвү кими, т ә ' ј и н һесаб едир.

Әкәр Ә һ м ә д и н сөз-формасы тә'јин, к ә л д и сөз-формасы хәбәрдирсә, бәс г а р д а ш ы сөз-формасы һансы чүмлә үзвүдүр? Ә һ м ә д и н сөз-формасына к и м и н ? суалыны версәк, онда гардашы сөз-формасына да н ә ј и ? суалыны вермәлијик. Н ә ј и ? суалы исә тамамлығын суалыдыр. Лакин бурада һәмин суалын чавабы олан гардашы сөз-формасы тамамлыг дејил, чүнки фе'л тәрәфиндән идарә олунмамышдыр. Һәмин сөздәки -и шәкилчиси дә тә'сирлик һалын шәкилчиси дејил, мәнсубијјәт шәкилчисидир. Бәс онда гардашы сөз-формасы тәкликдә һансы чүмлә үзвү олур? Бәс бу чүмләнин мүбтәдасы һансы сөздүр? Көрүндүјү кими, анлашылмазлыг әмәлә кәлир. Бурада гардашы сөзү јалныз аид олдуғу компонентлә бирликдә бир чүмлә үзвү — мүбтәда олур, бирликдә к и м ? суалына чаваб верир: К и м к ә л д и ? — Әһмәдин гардашы.

Бурада биринчи компонентин јијәлик һал шәкилчиси вә икинчи компонентин мәнсубијјәт шәкилчиси һәмин сөзләри елә бирләшдириб ки, онлары ајырыб ајры-ајры чүмлә үзвү һесаб етмәк һеч чүр мүмкүн дејил.

Scanned with ACE Scanner

«Атасы хәстәханада јатыр» типли чүмләләрдә исә мүбтәда функсијасында олан тәктәрәфли үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи компоненти һөкмән тәсәввүр олунур: **онун атасы; Һәсәнин атасы** вә с. шәклиндә.

Әкәр үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи компонентини чүмлә үзвү кими тә'јин һесаб етсәк, онда «Әһмәдин гардашынын китабы биздәдир» чүмләсиндәки «Әһмәдин гардашынын китабы» силсилә бирләшмәнин вә бундан да даһа мүрәккәб бирләшмәләрин әввәлиндә кәлән һәр сөзү (јијәлик һалындакы сөзү) сонракы сөзә мүнасибәтдә чүмлә үзвү кими тә'јин һесаб етмәлијик ки, бу да һәм дилин грамматик нормаларындан доған ганунлара зидд кетмәк, һәм дә чүмлә тәһлилиндә анлашылмазлыг јаратмаг демәкдир.

Проф. М. Һүсејнзадә тамамилә һаглы олараг јазыр: «Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олундуғу үчүн мә'на вариантлары да мүхтәлиф олур. **Бу мүхтәлиф мә'наларын әсасыны бир мә'на тәшкил едир ки, бу да мүәјјәнликдән ибарәтдир»** (курсив бизимдир—Ә. С.)[1].

Н. Һачыјева исә көстәрир ки, «3-чү нөв изафәт* өз формал ифадәсини јијәлик һалында тапан мүәјјәнлик категоријасынын инкишафы илә бағлыдыр»[2].

Дикәр түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә узун мүддәт II нөв тә'јини сөз бирләшмәси һәм дә III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин мәзмунуну билдирмишдир: «Һүсејн ол чејраны **көтүрүб Фатимә һүчрәсинә** кәлди» («Ш ү һ ә д а н ә м ә», XVI әср); «Илаһи, Мәчнун руһи сәркәштејнбадиеји-гәфләтдә икән...» (Ф ү з у л и, XVI әср); «Мәлик Әли Фәтһәли хан јанынә кедир...» («Ш ә к и х а н л а р ы н ы н и х т и с а р ү з р ә т а р и х и», XIX әср); Һарун-әр-Рәшид бағбаны бир күн бостандан хәлифә хидмәтинә үч әдәд хијар нүбар кәтирди» (С. Ә. Ш и р в а н и, XIX әср).

Јакут дилиндә јијәлик һал олмадығы кими, III нөв тә'јини сөз бирләшмәси дә јохдур. Чуваш дилиндә даһа чох II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән истифадә едилир; бу бирләшмә,

---

[1] Азәрбајчан дилинин грамматикасы, II һиссә, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 37.

* Түркологларын бә'зиси «изафәт» термини алтында тә'јини сөз бирләшмәләриндән бәһс етмишләр.

[2] Н. З. Г а д ж и е в а. Основные пути развитија синтаксическој структуры тјуркских јазыков. Изд-во «Наука», Москва, 1973, сәһ. 119.

Scanned with ACE Scanner

ејни заманда, III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин мәзмунуну билдирир.

Көрүнүр, омонимликдән гачмаг ганунаујғунлуғу вә мүәјјәнлик категоријасынын грамматик ифадәсинин фәргләндирилмәси зәрурәти һәмин бирләшмәләр арасында диференсијаја сәбәб олмушдур. Икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин семантикасындакы бир чох үмуми чәһәтләр бунларын чүмлә үзвү бахымындан ејни синтактик характеристикаја малик олмасына зәманәт верир. Н. З. Һачыјева һәтта көстәрир ки, «күман етмәк олар ки, II нөв изафәтин даһа архаик мә'насы мәнсубијјәт билдирмәк олмушдур».

Бир һалда ки II нөв сөз бирләшмәси бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү кими тәһлил едилир, онда III нөв сөз бирләшмәси дә јалныз бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү кими көтүрүлмәлидир.

Бир һалда ки III нөв тә'јини сөз бирләшмәси јалныз мүәјјәнлик билдирмәк хүсусијјәтинә көрә II нөв сөз бирләшмәсиндән фәргләнир, онда синтактик маһијјәт чәһәтдән, даһа доғрусу, чүмлә үзвү функсијасында ишләнмәк чәһәтдән бунлар арасында һеч бир фәрг јохдур. Әкәр III нөв сөз бирләшмәсинин биринчи компонентинин чүмлә үзвү кими тә'јин олмасы иддиа едилирсә, онда II нөв сөз бирләшмәсинин дә биринчи компоненти тә'јин олмалыдыр: бири III нөв сөз бирләшмәсиндә мүәјјәнлик билдирән тә'јин, дикәри II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә исә гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јин.

Беләликлә, үчүнчү нөв сөз бирләшмәсинин биринчи компоненти чүмлә үзвү кими тә'јин дејил. Белә бирләшмәләр бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү олур. Буна көрә дә баш чүмләдәки үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи компоненти илә әлагәдар олан будаг чүмләләр тә'јин будаг чүмләси јох, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин баш чүмләдәки функсијасындан асылы олараг, мүбтәда, хәбәр, тамамлыг вә зәрфлик будаг чүмләләр олур. Бу типли табели мүрәккәб чүмләләри дә баш чүмләдәки үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин вәзијјәтинә көрә ики бөјүк група бөлмәк олар:

1) будаг чүмлә баш чүмләдәки биринчи тәрәфи ишарә әвәзлији илә ифадә олунмуш үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә әлагәдар олур;

2) будаг чүмлә баш чүмләдәки тәктәрәфли үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә әлагәдар олур.

Биринчи нөв табели мүрәккәб чүмләләрин будаг чүмләси баш чүмләдәки үчүнчү нөв сөз бирләшмәсинин биринчи ком-

Scanned with ACE Scanner

поненти кими ишләнмиш ишарә әвәзлијини мәзмунча ајдынлашдырыр. Белә табели мүрәккәб чүмләләри садә чүмләјә чевирдикдә будаг чүмлә фе'ли тәркиб кими, баш чүмләдә аид олдуғу јијәлик һалындакы ишарә әвәзлијинин јериндә ејни грамматик әламәтдә, јә'ни јијәлик һалында ишләнир вә грамматик мүнасибәтдә олдуғу сөзлә бирликдә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсини тәшкил едир. Бу бирләшмә дә баш чүмләдә әввәлки садә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин малик олдуғу ејни синтактик функсијаны јеринә јетирир. Буна көрә дә баш чүмләдә јијәлик һалындакы ишарә әвәзлији аид олдуғу сөзлә бирликдә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси шәклиндә һансы чүмлә үзвү вәзифәсини дашыјырса, һәмин әвәзлијә аид олан будаг чүмлә дә һәмин үзвүн ады илә адландырылмалыдыр. Фактлара диггәт јетирәк:

1. Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә: «Ҝим ки, доғру јол верәр, анын јери дар олмасун». (Н ә с и м и).

2. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә: «Ҝим ки мәндән нәф» булмаз, истәмән неф'ин онун». (Ф ү з у л и).

3. Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә:
— «Һәр ким танры иләндүр, гаму нәстә анун сахлајычысыдур. (Шејх Сәфи тәзкирәси).

Икинчи нөв, јә'ни будаг чүмләси баш чүмләдәки тәктәрәфли үчүнчү нөв сөз бирләшмәси илә әлагәдар олан табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмлә баш чүмләдәки аид олдуғу тәктәрәфли бирләшмәнин мәһз олмајан тәрәфини—биринчи компонентини мәзмунча тамамлајыр. Белә табели мүрәккәб чүмләләри садәләшдирдикдә будаг чүмлә фе'ли тәркиб кими, баш чүмләдәки тәктәрәфли бирләшмәнин биринчи компоненти мөвгејиндә ишләнир вә бирликдә бүтөв үчүнчү нөв сөз бирләшмәси шәклиндә формалашыр. Әввәлки тәктәрәфли бирләшмә чүмләнин һансы үзвү функсијасында ишләмирдисә, будаг чүмлә илә—фе'ли тәркиблә тамамланмыш бүтөв үчүнчү нөв сөз бирләшмәси дә чүмләнин һәмин үзвү функсијасында ишләнир. Буна көрә дә баш чүмләдәки тәктәрәфли үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси чүмләнин һансы үзвү функсијасында ишләнирсә, она аид будаг чүмлә дә һәмин үзвүн ады илә адландырылмалыдыр. Фактлара диггәт јетирәк:

1. Мүбтәда будаг чүмләли мүрәккәб чүмлә: «Ҝим ки заһир көрмәди үзүндә һәггин сурәтин, Ҝүзҝүсү ари декилдир, чарә гылсын пасинә». (Н ә с и м и).

2. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә: — «...Һәр кими евдә тапсаныз, башыны мәнә кәтирин». (М. Ф. Ахундов).

3. Јер будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә: «Һәр нәстәдән ки мән» ејләмиш идүн, јахынынә вармәдүм». («Шүһәданәмә»).

Беләликлә, бу типли табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндәки үчүнчү нөв сөз бирләшмәси чүмләнин һансы үзвү функсијасындадырса, она аид олан будаг чүмлә дә һәмин үзвүн ады илә адландырылмалыдыр.

РЕДАКСИЈАДАН: проф. Ә. АБДУЛЛАЈЕВ мәчмуәмизин 1981-чи ил үчүнчү нөмрәсиндә дәрч етдирдији мәгаләдә Азәрбајчан дили синтаксисинин, о чүмләдән синтаксис тә'лими мәзмунунун мүһүм мәсәләләриндән бири һаггында мараглы мүлаһизә ирәли сүрмүшдүр. Мәгалә мүзакирә тәриги илә чап олунмушдур. Арзу едилир ки, мүәллимләримиз дә алимин фикринә өз мүнасибәтләрини билдирмәк үчүн мүзакирәдә фәал иштирак етсинләр.

ЗӘРФЛӘРИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Әликрам ӘСӘДОВ
Саатлы рајону, Октјабрабад кәнд орта мәктәбинин мүәллими

МӘ'ЛУМ олдуғу үзрә, зәрфләрин семантик функсијасынын әсас нүвәсини һәрәкәтин ичрасынын (тәрз, заман, мәкан вә сәбәб-мәгсәд аспектиндә) мүхтәлиф чаларлығыны билдирмәк, реаллашдырмаг имканлары тәшкил едир. Лакин бу имканлар дилдә һәм потенсиал, һәм дә мүчәррәд шәкилдәдир. Бунлар јалныз лексик-семантик категоријаларла тәмасда конкретләшир. Буну нәзәрә алараг бу мәгаләдә зәрфләрин өјрәнилмәсиндә, еләчә дә тәдрисиндә мүәјјән әһәмијјәти олан бә'зи лексик-семантик хүсусијјәтләриндән бәһс едәчәјик.

Зәрфләрдә синонимлик, үмуми вә хүсуси дилчиликдә синонимләр һаггында елми-практик прогнозлар мүәјјән гәдәр мөвчуддур. Лакин бунлар ән'әнәви характер дашыјыр. Чүнки синонимлијин тәдгиги просесиндә нитг һиссәләри әсас објект кими нәзәрдә тутулмамышдыр. Сөзләрин синоним олмасы үчүн онун мүәјјән нитг һиссәсинә мәнсубијјәти әсас шәрт олдуғундан, һәмчинин нитг һиссәләринин тәснифиндә грамматик принсиплә јанашы, лексик-семантик принсип дә әсас

Scanned with ACE Scanner

ме'јар кими көтүрүлдүјүндән синонимлик мүхтәлиф нитг һиссәләри, о чүмләдән зәрфләр дахилиндә спесифик хүсусијјәтләр кәсб едир. Зәрфләрдә синонимлик, әсасән, ејнимә'налы вә јахынмә'налы һәм адвербиаллашан, һәм дә бу просеси баша чатдыран сөзләр арасында бүрузә верир; мәсәлән: 1) «Нечә ола биләрди ки, онун үч кедәниндән бири, һеч олмазса, сағ вә саламат гајытмасын» (В. Бабанлы). 2) «Сонра стул ирәли чәкилди, Фатма дәрһал тәлашла габаға јериди» (И. Әфәндијев).

Биринчи чүмләдә **сағ** вә **саламат** сөзләри ејнимә'налы синоним зәрфләрдир. Чүнки бу сөзләр әксәр һалларда бир-бирини асанлыгла әвәз едә билир. Лакин икинчи чүмләдәки **ирәли, габаға** зәрфләри исә јахынмә'налы синонимләрдир; чүнки **ирәли** сөзү ән чох јазылы әдәби дилдә, **габаға** сөзү исә шифаһи дилдә ишләнир. Бу зәрфләрин, јери кәлдикчә, бир-бирини асанлыгла әвәз едә билмәк имканы јохдур. Образлы десәк, **габаға** сөзү, **ирәли** лексими кими, мүасир әдәби дилдә «маневр етмәк» мә'насыны дашыја билмир. Мәсәлән, «Аддымла габаға, марш!»—дејилмир.

Бәдии дил үзәриндә апарылан мүшаһидәләр ејнимә'налы синоним зәрфләрин кәмијјәт е'тибарилә чох аз олдуғуну көстәрир. Чүнки академик В. В. Виноградов демишкән, поетик әсәрдә үмуми мәзмунун тәләбиндән асылы олараг һәр бир сөз елә ишләдилмәлидир ки, дилдә ону әвәз едә биләчәк башга бир сөз тапылмасын.

Башга түрк дилләриндә олдуғу кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә дә синонимләр бир мәнбәдән төрәмәмишдир. Беләки, бә'зиләри дилимизә мәхсус лексик ваһидләрдән јаранса да (**динмәз-сөјләмәз, доғру-дүзкүн, ачыг-ајдын** вә с.), бә'зиләри һәм өз сөзләримиз, һәм дә алынма сөзләрин еквивалентлији нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир; мәсәлән: **чәтин-мүшкүл, сағ-саламат-сәламәт, мат-мәәттәл, тәк-тәнһа, ачыг-ашкар** вә с.

Зәрфләрин синонимлији мүхтәлиф семантик група дахил олан зәрфләр арасында мүшаһидә олунур.

1. З а м а н а к ө р ә с и н о н и м л и к. Бу бахымдан олан синонимлик һәрәкәтин баш вердији заманын мүәјјән чаларлығыны мүхтәлиф фонетик тәркибли сөзләрлә экс етдирә билән зәрфләр арасында баш верир. Јә'ни ејни вахты экс етдирән **сабаһ, сәһәр** вә **кечә, ахшам** кими сөзләрин семантикасында өзүнү бүрузә верир. **Сәһәр, сабаһ** синоним заман зәрфләринин семантикасыны һазыркы кечә-күндүз баша чатдыгдан

сонра башлајан јени 24 саат әрзиндәки вахт тәшкил едир. Бу синонимләр бир-бирини нејтрал вәзијјәтдән узаглашдырыб субјектин ичра етдији ишин, һәрәкәтин заман һүдудунун дәгиг атрибутуна чеврилир; мәсәлән: «Сән **сабаһ** бүтүн күнү евдә авараланачагсан, мәнсә сәһәр ишә кетмәлијәм». (С. Гәдирзадә). Мүасир дилдә **сәһәр** вә **сабаһ** синонимләри үчүн характерик чәһәтләрдән бири дә онларын семантик чаларлығынын мүхтәлифлијиндәдир. Белә ки, бу чаларлығы реаллашдырмагдан өтрү **тездән, күнорта, ахшамчағы** вә с. сөзләрдән хүсуси олараг истифадә едилир; мәсәлән: «Сәһәр тездән гапыны кәсдириб». (И. Шыхлы); «Сабаһ **күнорта** бизә кәләрсән» вә с.

2. Мәкана көрә синонимлик. Мәкана көрә синонимлик јарадан зәрфләри семантик хүсусијјәтләри бахымындан ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

1) һәрәкәт вә һадисәнин ичра јерини билдирәнләр; мәсәлән: «Халг давада ган төкәндә бунларын чоху өзүнү дәлилијә, хәстәлијә вуруб **күнчдә-бучагда** кизләнмишди». (И. Шыхлы), **«...арада-бәрәдә** чох данышырлар». (М. Чәлал).

2). Субјектин ичра етдији ишин истигамәтини билдирәнләр; мәсәлән: «Оғланлар... тәәччүблә **јан-јөрәјә** бахдылар». (С. Гәдирзадә).

3) һәрәкәтин ичрасынын сон нөгтәсини билдирән синоним зәрфләр; мәсәлән: «Биз лап **ашағы,** сујун **дибинә** ендик». (И. Шыхлы).

Мүасир дилчилик әдәбијјатында антонимләр зидд мә'налар, анлајышлар дејил, ејни мә'нанын, ејни анлајышын мүхтәлиф, экс чәһәтләрини гаршылашдырма јолу илә билдирән сөзләр кими тәдгиг олунмушдур. Һәмчинин «антонимләр синонимләр кими вә онларла бирликдә сөзүн мүхтәлиф мә'наларыны фәргләндирмәк үчүн әлверишлидир». (А. А. Реформатски).

Зәрфләрдә антонимлик һәрәкәтин ичра вәзијјәтинин мүхтәлиф аспектләрдә экс, зидд чәһәтләрини реаллашдырмаг вә конкретләшдирмәк мәгсәдилә ишләдилир. Бу бахымдан зәрфләрин ашағыдакы семантик нөвләриндә антонимлијин кәсб етдији хүсусијјәтләри нәзәрдән кечирәк.

Замана көрә антонимлик. Дилдә кениш ишләнән антоним заман зәрфләринин бир групу мәтн дахилиндә конкрет заманлыг јарадыр: **кечә-күндүз, ахшам-сәһәр, бу күн** вә **сабаһ** вә. с. **«Кечә** кедир, **күндүз** кедир тәјјарәләр; Мәг-

сәдинә, мәнзилинә дүмдүз кедир, тәјјарәләр» (Б. Ваһабзадә), «Јенә **Гызыл** мејдан һәр **ахшам, сәһәр**, Ачыр синәсини пәһләван кими» (С. Вурғун) чүмләләриндә **кечә-күндүз, ахшам-сәһәр** антоним зәрфләри сутканын экс гүтбләринин зиддијјәт билдирмәсини конкрет шәкилдә нәзәрә чарпдырыр. Мәһз бу хүсусијјәтләринә көрә, һәмин зәрфләр образлы дилдә кәскин контраст јаратмаға да хидмәт едир.

Антоним заман зәрфләриндән бир групу да гејри-мүәјјән заманлыг билдирир; јә'ни бу нөв антонимләр һәрәкәтин баш вердији заманы конкрет билдирмир. Бурада антонимлик бир-бирини нејтраллашдырмыш гејри-мүәјјән заманлыг мә'насы јарадан сөзләр арасында баш верир. **Кеч-тез, әввәл-ахыр** кими сөзләр бу гәбилдәндир. Мәсәлән: «Кеч јатыб, тез дурар, дәрди оланлар». (С. Вурғун), Әввәл-ахыр ишин үстү ачылачаг». (Ә. Вәлијев). Бу чүмләләрдә **кеч-тез, әввәл-ахыр** антоним заман зәрфләри синтактик чәһәтдән чүтләшәрәк, ишин ичра вахтынын бизә јахын вә узаг олан заман арасындакы гејри-мүәјјән вахтда баш верәчәјини билдирир.

Мәкана көрә антонимлик. Бу чүр антонимләр дилдә бир систем тәшкил едир. Чүнки бунлар һәрәкәт вә һадисәнин ичра јеринин, истигамәтинин, сон нөгтәсинин бир-биринә зидд гүтбләрини, тәрәфләрини ифадә едир. Мәсәлән, **ашағы-јухары, ора-бура, јахын-узаг, сағ-сол, ичәри-чөл, арха-габаг, ирәли-кери** вә с.

Дејиләнләрдән ашағыдакы нәтичәләри чыхармаг олар:

а) зәрфләрин антоним вә синоним кими ишләнмәси онларын кәмијјәтчә зәнкинләшмәси илә нәтичәләнир;

б) һәрәкәтин инчә, спесифик чаларлығыны реаллашдырмагда синонимлик вә антонимлик зәрфләрин имканларыны кенишләндирир;

в) тә'лим просесиндә зәрфләрин лексик-семантик хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси, бир тәрәфдән шакирдләрин антоним вә синонимлик һаггында тәсәввүрләрини дәринләшдирир, дикәр тәрәфдән нитг просесиндә зәрфләрдән онларын јерли-јериндә истифадә етмәсинә аид бачарыглар ашылајыр.

ХАЛГ ДАНЫШЫГ ДИЛИНДӘ ИШЛӘНӘН СӨЗЛӘР ӘСАСЫНДА ӘДӘБИ ДИЛИМИЗИН СЕМАНТИК ЈОЛЛА ЗӘНКИНЛӘШМӘСИ

Ибраһим БАЈРАМОВ
Ермәнистан ССР Красносело рајонундакы
Тохлуча кәнд мәктәбинин мүәллими

ӘДӘБИ дил тәкчә јени лексик ваһидләр һесабына јох, һәм дә дилдәки сөзләрин лексик-семантик чәһәтдән инкишафы илә дә зәнкинләшир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин әсасында үмумхалг дили дурур. Әдәби дилдәки сөзләрин лексик-семантик чәһәтдән инкишафы вә бу јолла дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси халг данышыг дилиндән әдәби дилә кечән сөзләрдә дә өзүнү көстәрир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә өзүнә јер тутан вә онун зәнкинләшмәсиндә билаваситә иштирак едән данышыг сөзләринин лексик-семантик инкишафы мүхтәлиф характердә тәзаһүр едир. Семантик чәһәтдән инкишаф едән сөзләри ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1. Халг данышыг дилиндән кәлән сөзләр һеч бир фонетик дәјишиклијә уғрамыр. Лакин бунлар илкин мә'налары илә јанашы, мүасир дилдә әлавә мә'на чаларлары да газаныр. Бу група дахил олан сөзләр дилин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә, хүсусән совет дөврүндә ичтимаи-сијаси мә'налар кәсб етмишдир.

2. Халг данышыг дилиндән әдәби дилә кечән сөзләрин бир групу семантик чәһәтдән инкишаф едәрәк метафорик сәчијјә дашыјыр. Бу група дахил олан сөзләр сөз бирләшмәси шәклиндә өзүнү көстәрир.

3. Халг данышыг дилиндән әдәби дилә кечән сөзләрин башга бир групу һәм мә'насыны кенишләндирән, һәм дә метафорик сәчијјә дашыјан сөзләрдир.

Бүтүн бунлары ашағыдакы нүмунәләрин тәһлилиндә ајдын көрмәк олар:

1. **Ахшам.** Азәрбајчан әдәби дилинә халг данышыг дилиндән кечән бу сөз күнүн ахырындан кечәнин башланмасына гәдәр олан вахты билдирир. Мәсәлән, «Бу күн ахшама кими Уста Зејналын арвады әринин палтарларыны јујуб гу-

Scanned with ACE Scanner

рутмагла мәшғул олду. (Ч. Мәммәдгулузадә.) Бу сөз мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә даһа кениш мә'нада, јә'ни бу вә ја дикәр иҹтимаи-сијаси һадисәләрлә бағлы тәшкил олунмуш «ахшам» мә'насында да ишләдилир; мәсәлән: **поезија ахшамы, Јени ил ахшамы** вә с.

2. **Гонаг.** Халг данышыг дилиндә мүәјјән мәгсәд үчүн бирисинин евинә кедән шәхси билдирир. Мәсәлән: «Бу саат о јан отағы тәмиз едәрсән вә һазырларсан. Чүнки бу күнләрдә **гонаг** кәләҹәкдир». (Н. Нәриманов.) Мүасир Азәрбајҹан дилиндә һеч бир фонетик дәјишиклијә уғрамајан бу сөз, лексик-семантик ҹәһәтдән инкишаф едәрәк, иҹтимаи-сијаси мә'на кәсб етмиш вә әдәби дилимиздә әлавә мә'на чалары газанмышдыр; мәсәлән, «Гонаглар (нүмајәндәләр) шәһәрлә таныш олдулар».

3. **Гуллугчу.** Совет дөврүндә семантик ҹәһәтдән инкишаф едән сөзләрдән бири дә **гуллугчу-дур. Ингилабдан әвв**әл бу сөз варлы адамларын евиндә ишләјән шәхси (хүсусилә гадынлары) билдирмишдир; мәсәлән, «Дәрман алыб гајыдан Сәријјә Тәрланы јериндә тапмајыб ора-бура вурнухду, **гуллугчулардан** хәбәр алды...» (М. Һүсејн.) Лакин һәмин сөз әдәби дилимиздә өз семантик сферасыны кенишләндирәрәк инди зеһни әмәклә мәшғул олан шәхсләри билдирир; мәсәлән, «Фәһлә вә гуллугчуларын күзәраны илдәнилә јахшылашыр».

4. **Данышыг.** Бу сөз дә өз мә'насыны инкишаф етдирмиш вә јени мә'на газанмышдыр. Халг данышыг дилиндә бир вә ја бир нечә нәфәрин шифаһи шәкилдә өз фикирләрини бирбиринә чатдырмасыны билдирир; мәсәлән: «— Һәрчәнд авам ҹамаат ичиндә бу ҹүр данышыг орталыға кәлир ки, индики әсрдә дәхи мө'ҹүзә ваге ола билмәз». (Ч. Мәммәдгулузадә.) Һәмин сөз совет һакимијјәти дөврүндә илкин мә'насы илә јанашы, әлавә мә'на да газанмышдыр (иҹтимаи-сијаси мә'на): ики тәрәф, ики нүмајәндә һеј'әти арасында мүәјјән бир мәсәлә һаггында кедән фикир мүбадиләси мә'насыны билдирир.

5. **Елчи.** Халг данышыг дилиндә бу сөз оғлан еви тәрәфиндән гыз евинә көндәрилән шәхси билдирир. Дилимизин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә «елчи» сөзү әлавә мә'на газанмышдыр, јә'ни дипломатик нүмајәндә мә'насында ишләнмәјә башламышдыр; мәсәлән: «Азәрбајҹан елчиләринин тәшкил етдикләри мараглы вә рәнкарәнк тәдбирләр

Scanned with ACE Scanner

бөјүк марагла гаршыланмышдыр.» Бунунла јанашы, һәмин сөз метафорик сәчијјә дә дашыјыр. Мәсәлән, «Х а л г е л ч и с и кими дә Рәһилә чох иш көрүр».

6. **Очаг.** Халг данышыг дилиндән әдәби дилимизә кечән бу сөз ики мә'нада ишләнир:

а) од галанан јери билдирир, мәсәлән: «Гојунлар шаггаланыб, о ч а г л а р галаныб...»

б) аилә, нәсил, тајфа мә'насында ишләнир; мәсәлән: «Бу һал һеч шүбһәсиз, Һәтәмханоғлу Марону Сафонун гејрәтсиз **очағындан** дөндәриб чәкиндирәҹәк, чүрүк гоз едиб онун көзүндән салачагды».

Бу мә'наларын икинчиси әдәби дилимиздә лексик-семантик бахымдан инкишаф едәрәк метафорик сәчијјә дашыјыр. «Елм очағы», «тәһсил очағы» ифадәләриндә буну ајдын көрмәк олар.

7. **Көрүш.** Семантик ҹәһәтдән инкишаф едән бу сөз халг данышыг дилиндә вә әдәби дилимиздә дә ики вә даһа артыг шәхсин бир-бири илә јахынлашмасы, растлашмасы мә'наларыны билдирир. Лакин һәмин сөз әдәби дилимиздә ичтимаи-сијаси мә'на дашыјараг өз семантик сферасыны кенишләндирмишдир; һәм дә метафорик сәчијјә дашыјыр. Мәсәлән: «Мәктәбдә шаирлә **көрүш** кечирилди».

Әдәби дилимиздә өз лексик-семантик мә'насыны кенишләндирән бу кими сөзләр чохдур. Бурада анҹаг бир нечә нүмунә вермәклә кифајәтләндик.

М. Ф. АХУНДОВУН МӘНЗУМ МӘКТУБЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Сејфәддин ГӘНИЈЕВ

Шамахы рајону, Көјләр кәнд мәктәбинин мүәллими

ГӘДИРБИЛӘН халгымыз 40 илдән артыг әдәби-ичтимаи фәалијјәтини халгынын тәрәггисинә, маарифләнмәсинә һәср едән XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјатында реализм мәктәбинин, драматуркијанын, тәнгид вә публисистиканын илк јарадычыларындан бири олан Мирзә

фәтәли Ахундовун анадан олмасынын 170 иллијини бајрам едир.

М. Ф. Ахундов әдәбијјатымыза һәм драматуркијамызын баниси, истеʼдадлы насир, философ, бачарыглы тәнгидчи, јени әлифба уғрунда јорулмаз мүбариз, һәм дә көзәл шаир кими дахил олмушдур.

М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы орта мәктәбдә әтрафлы тәдрис едилмәкдәдир. Әдәбијјат програмына әсасән шакирдләр бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығы һаггында илк мәʼлуматла VI синифдә таныш олурлар. Бу синифдә әдибин «Мүсјө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ» (ихтисарла) әсәри үч саат мүддәтиндә өјрәдилир. IX синифдә исә Ахундовун дөврү, һәјат вә јарадычылығы 14 саат мүддәтиндә кениш шәкилдә тәдрис олунур.

Мән Ахундовун һәјат вә јарадычылығыны кечәркән шакирдләри бир сыра мараглы материалларла таныш етмәјә чалышырам. Белә олдугда шакирдләр һәмин сәнәткары тәкчә јазыб-јарадан бир әдиб кими дејил, һәм дә вәфалы, сәдагәтли дост, хошбәхтликләрини халга хидмәтдә көрән вәтәндаш, халгынын сәадәти уғрунда әлиндән кәләни әсиркәмәјән бир мүбариз кими танıјырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, бу һал шакирдләри һәмин сәнәткарын һәјат вә јарадычылығыны даһа дәриндән өјрәнмәјә сөвг едир.

М. Ф. Ахундовун шеʼр јарадычылығындан бәһс едәркән онун мәнзум мәктубларындан јери кәлдикчә истифадә едирәм. Чүнки һәмин мәктублар, дедијимиз кими, драматургу шакирдләрә еʼтибарлы дост, сәдагәтли јолдаш, һеч кәсдән өз көмәјини әсиркәмәјән, халгынын гејдинә галан вәтәндаш шаир кими таныдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, шакирдләрә ону да билдирирәм ки, әдәбијјатымызда мәнзум мәктублар јазан сәнәткарлар чох олмушдур. XIX әср әдәбијјатында мәнзум мәктуб јазан сәнәткарларымыз бу шеʼр формасында дөврүнүн ичтимаи-сијаси һадисәләрини, халгын ачыначаглы һәјат тәрзини, дин нүмајәндәләринин фырылдагларыны экс етдирән көзәл әсәрләр јаратмышдыр.

XIX әсрдә М. Ф. Ахундов кими дөврүн көркәмли сәнәткарларындан Ашыг Пәри, Бабабәј Шакир, Гасым бәј Закир, Падарлы Абдулла вә б. да бу формада, әсрләрин сынагларындан кечиб бу күнә гәдәр јашајан мараглы әсәрләр јаратмышлар.

Scanned with ACE Scanner

М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылығынын бир һиссәсини онун мәнзум мәктублары тәшкил едир. Ахундовун ше'р јарадычылығынын бир сыра хүсусијјәтләрини (јени әлифба уғрунда мүбаризәсини, рус халгынын мүнасибәтини вә с.) шакирдләрә чатдырмаг үчүн шаирин мәнзум мәктублары илә шакирдләри таныш едирәм. Көстәрирәм ки, М. Ф. Ахундовун беш мәнзум мәктубу вардыр. Бу мәнзум мәктубларын үчү Пәнаһ ханын нәвәси Ибраһим ханын гардашы оғлу Чәфәргулу хан Нәваја, икиси исә XIX әср әдәбијјатынын «мүгтәдир шаири» Гасым бәј Закирә јазылмышдыр.

М. Ф. Ахундовун үмуми фәалијјәтиндә әлифбаны дәјишдирмәк, јени әлифба јаратмаг да әсас јер тутур. Мүәллиф бу јолда хејли иш көрмүш, бир нечә әлифба лајиһәси һазырламышдыр. Лакин әлифбаны дәјишдирмәјә дин нүмајәндәләри һеч чүр разылыг вермәмишләр. Драматург өмрүнүн сонунда бу барәдә јазырды: «Әфсус, мин әфсус ки, нә Иранда, нә Османлыда ислам халгларынын башчылары халгын тәрәггиси хатиринә ислам әлифбасыны дәјишмәјә игдам етмәдиләр ки, бу васитә илә өлкәнин әһалиси, гадынлы-кишили бир нечә ајын ичәрисиндә башдан-баша савадлы олсунлар...» (М. Ф. Ахундов. «Әсәрләри», III чилд).

М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хан Нәваја 1859-чу илдә јаздығы мәнзум мәктубун мәзмуну бу чәһәтдән марағлыдыр. Белә ки, мүәллиф ше'рләринин әввәлиндә моллалардан шикајәтләнир, чүнки онларын һеч бириси имана кәлмир, әлифбаны дәјишдирмәјә разылыг вермирләр. Шаирин мүтәрәгги фикринә «Бизләрдә нөгтәсиз олмаз, китабәт», — дејә чаваб верирләр.

Мә'лумдур ки, Ахундов әлифба һаггында үчүнчү лајиһәсиндә әрәб әлифбасынын нөгсанларыны да изаһ етмишдир. Бу мәнзум мәктубда да шаир әрәб әлифбасынын нөгсанларына тутарлы нүмунәләр көстәрир.

Бири сөјләјир: «Нәдир бу нуни-сәғир?
Лазым дејил бизә нә зәбәр, нә зир!
Јазачағыг елә бикири Бәкир!
Сән һа чығыр-бағыр елә мәламәт!

Ше'рин сонунда шаир әлифба сарыдан раһат олмаг үчүн ханла көрүшмәк арзусунда олдуғуну билдирир.

Scanned with ACE Scanner

Чәфәргулу хана јаздығы о бири мәктублар да драматургун шәхсијјәтини, дост вә танышларына мүнасибәтини изаһ етмәк чәһәтдән марағлыдыр (М. Ф. Ахундовун «Һачы Гулу сәндән, еј тачи сәрим» мисрасы илә башлајан мәнзум мәктубуну Адолф Берже 1868-чи илдә алман дилиндә нәшр етдирдији «Азәрбајчан шаирләринин ше'рләри мәчмуәси»нә дахил етмишдир). Фирудин бәј Көчәрли бу барәдә данышыркән гејд едир: «Чәфәргулу ханын Мирзә Фәтәли Ахундов илә дәхи үлфәт вә ашиналығы вар имиш вә араларында зәрифанә ирсалү мәрсуллары олубдур. Бунлардан бир намәки, Ахундов хани-мүшарилејһә јазыб, Адолф Берженин Лејпсиг мәчмуәсинә дахил олубдур» (Ф. Көчәрли, Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978).

М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана јаздығы үчүнчү мәнзум мәктубундан ајдын олур ки, хан онун јаздығы мәктуба чаваб јазмыр. М. Ф. Ахундов мүасирләринә јаздығы мәнзум мәктубларынын бир чохуна «чаваби-намәләр» алмышдыр. Бурадача шакирдләрә драматургун достлугда сәдагәтли, меһрибан, онлара лазым кәлдикдә өз көмәк әлини узадан бир вәтәндаш олдуғуну бир даһа хатырладырам.

М. Ф. Ахундовун белә достларындан, мәктублашдығы сәнәткарлардан бири дә XIX әсрин биринчи јарысында формалашмаға башлајан тәнгиди реализмин илк көркәмли нүмајәндәси, һәјат вә јарадычылығы һаггында IX синифдә даһа кениш мә'лумат верилән Гасым бәј Закир олмушдур. Һәр ики јазычы һаггында мә'лумат верәркән билдирирәм ки, бу ики дост арасында мәктублашма гаршылыглы олмушдур. Ахундов мәктубларында Закирә мүәјјән мә'луматлар вердији кими, Закир дә мәктубларында достуна зәманәнин «дәрди-сәри», диван әһлинин бәд әмәлләри, халгын ачыначаглы вәзијјәти һаггында әтрафлы мә'лумат верирди.

М. Ф. Ахундовун Закирә јаздығы «Гасым бәј, ешитдим јахын олубсан» биринчи мәнзум мәктубунда онун доста сәдагәти, гајғысы бир даһа өз бәдии әксини тапмышдыр. Мәктубдан ајдын олур ки, XIX әсрин көркәмли шаирләриндән олан Хуршуд Бану Натәван (хан гызы) хәстә јатыр. Ахундов ше'рдә бундан гәмкин олдуғуну билдирир вә Натәванын тезликлә сағалмасыны арзулајыр.

Рәвадырмы чәкә бихүрдү бихаб
Бәстәри мөһнәтдә бу гәдәр әзаб?!

Scanned with ACE Scanner

Дуаји-хејринә ејләјин шитаб,
Сиз дә мәним кими бир лејлү наһар.

М. Ф. Ахундовун бөјүк рус халгына мәһәббәт вә һөрмәтини изаһ едәркән Ахундовун Закирә јаздығы икинчи мәнзум мәктубундан истифадә едирәм (Закир Ахундовун мәктубуна чаваб олараг ејни рәдифли («Кәрәк») «Фәрзәндиәниз» ше'рини јазмышдыр). Шакирдләр ше'рлә таныш олдугдан сонра дәрк едирләр ки, Ахундов бу мәнзум мәктубда Крым мүһарибәсиндә рус ордусунун мәрдликлә вурушдуғуну көстәрмишдир. Рус халгынын гәһрәманлығыны, хејирхаһлығыны бәдии дилля ифадә едән шаир рус ордусуну «шаһбаза», «түләк тәрлана», османлы ордусуну исә «јапалаға» бәнзәтмиш вә мараглы тәзад јаратмышдыр.

Инди Гарабағын икидләринә,
Кимдир шүчаәтдә олан гәринә?
Јетишәчәк һәр бири дүшмән сәринә
Де ки, бајдаг јыхыб, топ алан кәрәк!

мисралары илә таныш олан шакирдләр көрүрләр ки, бу дөјүшдә османлылара гаршы русларла јанашы Гарабағ икидләри дә гәһрәманлыгла вурушмушлар.

Орта мәктәбдә М. Ф. Ахундовун јаздығы вә она јазылан мәктублардан јери кәлдикчә истифадә етмәк, мәгсәдәмүвафигдир.

Биз бу гәнаәтә кәлирик ки, мәктәбләрдә, хүсусән тәрчүмеји-һал дәрсләринин мараглы, мәзмунлу вә сәмәрәли кечмәсини тә'мин етмәкдән өтрү мәнзум мәктублардан истифадә етмәк шакирдләр үчүн мараглы олур.

АШЫГ АЛЫ ВӘ ШЕ'РИМИЗДӘ ШӘҺРАШУБ

Рафаел ҺҮСЕЈНОВ
филолоқија елмләри намизәди

АНАДАН олмасынын 180 иллијини бөјүк тәнтәнә илә гејд етдијимиз Ашыг Алы халг әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. Онун јарадычылығы мәктәблиләримизин мә'нәви тәрбијәсиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Она көрә дә Ашыг Алы сәнәтини шакирдләрә

Рафаел Һүсејнов

Scanned with ACE Scanner

дәриндән вә һәртәрәфли өјрәтмәк әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир.

Саз вә сөз устасы Ашыг Алыны, һәр шејдән әввәл, бөјүк мүәллим кими гијмәтләндирмәлијик. О өзү ашыг поезијамыз тарихиндә мәрһәлә олмаса да, халг ше'римизин инкишафында мәрһәләјә чевриләҹәк бир сәнәткары јетишдирди: әдәбијјатымыза бөјүк Ашыг Әләскәри верди.

Севимли шакирдинин артыг мүстәгил ашыглыға һазыр олдуғуну һисс едәрәк бир тој мәҹлисиндә өзүнү мәғлуб сајыб сазыны Әләскәрә вермәси вә Әләскәрин дә ата сөзү кими мүдрик:

Бир шәјирд ки, устадына кәм баха,
Онун көзләринә ағ дамар дамар

мисраларыны демәси, әслиндә Ашыг Алынын бир мүәллим кими гәләбәси демәк иди. Устада һөрмәти, устада севкини Ашыг Алы ирс кими Әләскәрә төһфә етмишди.

Көјчә маһалынын Гызылвәнк кәндиндә дүнјаја көз ачмыш Ашыг Алы узун бир өмүр јашајыб (1801—1911). Кәнчлијиндән өмрүнүн сонуна гәдәр сөз гошуб.

Өмрүнүн сонларына доғру 1895-чи илдән көзләри тутулуб кор олан Ашыг Алы јенә сөз сөјләмәкдән галмамыш, көјнәкли гошмалар, тәчнисләр демишдир.

Аз гала бүтүн өмрү боју ше'р сөјләмиш илһамлы бир сәнәткарын өзүндән сонра зәнкин әдәби ирс гојуб кетмәсини дүшүнмәк тәбиидир. Лакин Ашыг Алынын һәләлик әлдә олан ирси дөрд јүзә јахын гошгу (бунун дөрддән бири тәчнисдир) вә Түркијә сәфәри һаггында дастандан ибарәтдир. Шүбһә јохдур ки, бу Ашыг Алы ирсинин һамысы дејил. Бунунла белә, дөрд јүз ше'рин өзү дә гәнимәтдир вә онлар Ашыг Алынын бир шаир кими тәкамүлү, сәнәткарлығы, дүнјакөрүшү һаггында данышмаға, мүәјјән нәтичәләр чыхармаға бәс едир.

Ашыг Алы каһ бир ел икидинин камалындан, каһ бир сулар сонасынын чамалындан јазыр. Каһ онун мисраларына дағ һавасынын сәринлији чөкүр. Ағры дағы, Гызыл дағы, Сарынәр, Әрзәјин јајлаглары, Шаһмур булағы, Ағмангал, Мыхтөкән, Алакөл, Дашкөрпү, Кәлин гајасы өз көзәллији илә бир гошмаја һопур. Каһ устад бир гырманч олуб зәманәсини гамчылајыр, дөвраны үрәјинчә көрмәјиб кәдәрә гапылыр. Каһ Ашыг Алынын сәси узаглашыр, узаглашдыгча көврәкләшир вә көврәкләшдикчә көксү сазлы гәриб озанын фәрјадына, вәтән һәсрәтинә чеврилир:

Scanned with ACE Scanner

Алыјам сөз дејиб јаза билмәрәм
Шад олуб гүрбәтдә кәзә билмәрәм.
Һәрчајы сөзләрә дөзә билмәрәм,
Алышсам, јанарам өз вәтәнимдә.

Каһ да устад «әллини ашырыб јүзә бир шеј галмадығыны» дујанда көрдүјүнү-билдијини өјүд-нәсиһәтә чевирир, устаднамәләрә дөндәрир ки, һәр бири гулагда сырға еләмәјә лајигдир.

Мәһәббәт, тәбиәт, писә нифрәт вә һикмәт Ашыг Алы шеʼринин башлыча мөвзу ахарларыдыр. Лакин бу дөрд истигамәт ашыг поезијамыз үчүн әнʼәнәви мөвзу гәлибләридир. Алы сәнәтинин бөјүклүјү онун дејим тәрзиндә, сөз дүзүмүндә, фикри илә дилинин көзәл аһәнкдарлығында үзә чыхыр:

Һеч севмәдим көзәлләрин алыны,
Көнлүм шәһри јар һөкмүјлә алыны.
Бир бусәјлә шад етмәдин Алыны,
Бәхшиш ет беш аршын ағла мәни сән.

Будур, көврәк Ашыг Алы, сөзүнүн ичиндән сөз чыхан, кәлмәләри јандырыб-јахан устад! Бәлкә елә о бусәнин һәсрәтиндән Ашыг Алы елә шеʼрләр гошду ки, сөзләр сыра-сыра чәпәр олду, гојмады бир тәчнис ичиндә дә додаг-додаға говушсун:

Тәшнә чијәр јар әлиндән јаралы
Чағыр һаггы, јара јетсин јар әли,
Сары телин јана салсын јар әли,
Чәкәр шана, чин-чин ејләр дал дала.

Шеʼрдә гафијә мүкәммәллији илһам дәринлијиндән, сөз демәк асудәлијиндән сораг верән илк әламәтдир. Гафијә долғунлуғуну, дилин дахили инчәликләрини, сөзүн нечә рәнкини, чаларыны исә тәчнисдән јахшы көстәрән шеʼр формасы јохдур. Додагдәјмәз, чығалы, кедәр-кәлмәз, дилтәрпәнмәз, нөгтәсиз, јазылмаз, көлкәсиз вә с. кими тәчнис нөвләри илә зәнкин олан ашыг поезијамыз јалныз сөзү мум кими шәкилдән-шәклә, гәлибдән-гәлибә салан устад озанларымызын јүксәк поетик техникасына дәлаләт етмир. Бу һәм дә ендикчә тәки көрүнмәјән, фикир гәдәр зәнкин олан дилимизин әзәмәтинә ән јахшы көстәричидир. Ашыг Алы исә бир шаир кими мәһз тәчнис мејданында даһа һүнәрли олуб вә өзү дә буну еʼтираф едир:

Scanned with ACE Scanner

Ашыг Алы пирдән ичди нә ҹами,
Нә ахунддү, нә моллады, нә ҹами.
Нә Фирдовси, нә Сә'диди, нә Ҹами
Тәҹнис синәдәфтәр, ајә мәндәди.

Ашыг Алы ирсини, хүсусән онун поетикасыны ән мүхтәлиф истигамәтләрдә тәһлил етмәк мүмкүндүр. Биз һәмин мәсәләләрдән бири үзәриндә дајанмаг истәјирик. Гызылвәнкли Алы ашыг ше'римиздә илкин шәһрашуб сөјләјәнләрдән олуб. Шәһрашублар Азәрбајҹан ше'риндә XII әсрдән көрүнмәјә башлајыр. Бу нөв ше'рин Мәһсәти Кәнҹәви, Хагани Ширвани, Фүзули, Вагиф, Закир кими гүдрәтли јарадыҹылары бәллидир. Шәһрашубларын башлыҹа мөвзусу ајры-ајры шәһәрләрин тәсвири, бу шәһәрләрдә јашајан сәнәт вә пешә саһибләринин тәрәннүмү олмушдур. Сонрадан бу жанрын бир чох нүмунәләринә сатирик әһвал-руһијјә һаким кәсилмиш, классик ән'әнәнин там эксинә олараг јери дүшдүкҹә шәһәрләрин сијаси вә игтисади һәјатындакы тәнәззүлләр тәсвир олунмуш, мүхтәлиф сәнәт вә пешәләрин елчиләри кәскин сурәтдә тәнгид едилмишдир, XVIII—XIX әсрләрдә бу һал Азәрбајҹан шәһрашубларында даһа габарыг көрүнүр. Гасым бәј Закирин (1784—1857) «Шушалылар» шәһрашубу бу бахымдан марағлыдыр. Кичик бир ше'р ичәрисиндә о, шәһәрин сосиал панорамыны ҹызыр, лаконик вә тутарлы дејилишләрлә таҹир, баггал, дарға, квартал, пинәчи, говурмачы... өз гүсурлары, ејибләри илә көз өнүндә ҹанланыр. Шакир Ширвани, Кәбирли Молла Һејдәр, Хәлфә Мәһәммәд Тағы, Мирзә Ҹәбрајыл Сипеһри, Молла Аббас Шө'лә, Мүҹрим Кәрим Вардани, Аға Исмајыл Зәбиһ кими шаирләрин шәһрашублары шәһәр һәјатыны инҹәлијинә гәдәр экс етдирән ајна кимидир. Тәк Азәрбајҹан јох, фарс, түрк поезијасында да нүмунәләри јаранмыш шәһрашублар әсл шәһәр поезијасы жанры иди.

Ашыг Алы өз кәндиндә-кәсәјиндә гапылыб галан сәнәткар олмајыб. Ше'рләриндән кәлән сораглар вә халг ичиндә долашан рәвајәтләр Ашыг Алынын Јахын Шәргин бир чох өлкә вә шәһәрләринә сәјаһәтләриндән, сәфәрләриндән сораг верир. Һәтта онун Иран вә Түркијәнин о заманкы мәшһур ашыглары илә дејишмәләри дә олмушдур вә бу ше'рләрин бир гисми галыр.

Ашыг Алынын шәһрашубу XIX әсрдә јаранан бир чох башга шәһрашублар кими тәнгиди характерлидир. Кетдикҹә әдәбијјатымызда өзүнә даһа чох јер еләјән тәнгиди реализм

Scanned with ACE Scanner

мәсләки бу нөв ше'рә дә јол тапыр. Ашыг Алы аз сөзлә кичик бир ше'р ичәрисиндә бојагчы, сатычы, бәнна, нәччар, әллаф, баггал, галајчы, дәмирчи, папагчы, күркчү, пинәчи, чәрчи, налбәнд, дәјирманчы кими әснаф елчиләринин микропортретләрини јарадыр. Сатычы илә бојагчынын ширин дили архасында онларын чиркин әмәлләри, һијләләри кизләниб. Әллаф илә баггал өз һаггыны тәләб елəјәндә бир гәпикдән кечмәз, анчаг мүштәрини јола саланда имканы олдугча алдатмаға, малы әскик вермәјә чалышыр. Закирин «Шушалылар» шәһрашубунда «шәһр әһли сәһра мәрдүмүнү көрчәк» јалвар-јахар отурдуб беш аршында үч чәрәк сүрүшдүрүрсә, Ашыг Алынын тәнгид һәдәфинә чевирдији кәсләр, «бир аршында јарым чәрәк гол вурур». XIX әср шәһрашубларында белә бир мараглы чәһәт дә вар. Пешәкарлары, сәнәткарлары тәсвир едәркән «Дүзү дүз, әјрини әјри» принсипинә садиг галыныр. Јери дүшәндә иши, ады тәмиз олан сәнәткар һаггында бир хош сөз вә бу дејилиш о сатирик типләр ичәрисиндә, тәнгид ахарында о саатча көзә чарпыр.

XIX әср шәһрашубларында Ашыг Алы ше'риндә әснаф елчиләринин һамысыны көрүрүк. Лакин һәр шаир мүәјјән бир сәнәткары тәсвир едәркән онун јахшы, ја пис олан фәрди хүсусијјәтләрини әкс етдирдијиндән, бу нөв ше'рин һәр нүмунәси тарихи-етнографик арашдырмалар үчүн ән јахшы мәнбәләрдәндир. Һәм Ашыг Алы шәһрашубуна, һәм дә XIX әсрин башга шаирләринин бу нөв ше'рләриндә бә'зән бир бәнд ичәрисиндә беш-алты сәнәт саһибинин адынын чәкилмәсини көрүрүк. Әлбәттә, бу заман шаирин һәр сәнәткары ајрыча тәсвир, характеризә етмәк имканы мәһдудлашыр. Бәс, гәләм, сөз саһибләрини бу ишә сөвг едән нә олуб? Мәсәлә бурасындадыр ки, шәһрашуб јазан һәр шаир имкан даирәсиндә шәһәрдәки бүтүн сәнәткарларын ше'ринә дүшмәсинә, сосиал панорамын там, кәсирсиз олмасына чалышмышдыр. Бу, бир нөв, шәһрашубун жанр хүсусијјәтләриндән сајылмышдыр.

Галајчы, дәмирчи, папагчы, күркчү, пинәчи, чәрчи, налбәнд, дәјирманчы, бир-бир Алы шәһрашубунда көрүнүр, онларын халгы сојмагда маһир олмалары, фырылдагчылығы кәскин тәнгид едилир:

Көр нејләјир галајчыјла, дәмирчи,
Халгын евин јыхды папагчы, күркчү.

Арвадлары сојур пинәчи, чәрчи,
Сөвдадакы гејлү-галларына бах.

Ашыг Алы шәһрашубуну онун мүасири олмуш шаирлә-рин бу гисим ше'рләри илә тутушдурдугда устад сәнәткарын жанрын тәләбләрини јахшы билдији ајдынлашыр, һәтта онлары бир-бириндән ајырмаг белә чәтиндир. Бу да ганунаујғундур. Чүнки шәһрашуб әсл халг ше'ри нөвү, халг гәдәр ачыг-сачыг, сәмими, көрдүјүнү ајдынча экс етдирән бир жанр иди.

Ашыг Алынын бир шәһрашуб устады кими башга шаирләрә нисбәтән бир үстүнлүјү дә варды. О, јаздығыны өзү охуја билирди вә бу һәм мелодијанын, һәм дә ше'рин даһа кениш јајылмасыны тә'мин едирди.

Шәһрашуб Ашыг Алы јарадычылығындакы реалист тәсвир үсулунун вә дәрин хәлгилијин ән јахшы көстәричиләриндән биридир. Сәнәткарын дүнјадан, һәјатдан бәһрәләнмәси, газанчы ади мәнтиглә тәрс мүтәнасибдир. Сәнәткарын газанчы дүнјадан көрдүјү, һәјатдан алдыглары илә дејил, дүнјаја вә инсанлара бәхш етдикләри илә өлчүлүр. Ашыг Алыја кәлинчә ән јахшысыны елә өзү дејиб:

Ашыг Алы, нә газандын чаһанда?...
Сәндән галан гатар-гатар сөз олду.

БӘДИИ ӘСӘРДӘ КОНФЛИКТ ВӘ ХАРАКТЕР

Рафиг ӘЛИЈЕВ
Сумгајыт шәһәриндәки 23 нөмрәли мәктәбин мүәллими

ТӘЧРҮБӘ көстәрир ки, конфликт вә характер анлајышларынын маһијјәтини баша дүшмәјән шакирдләр бәдии әсәрләрин тәһлилиндә чәтинлик чәкир, дәрсликдә верилмиш материаллары кор-коранә әзбәрләмәклә кифајәтләнирләр. Конфликт елә бир сеһрли ачара бәнзәјир ки, онсуз образларын характерини, әсәрин идеја-бәдии дәјәрини, һабелә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини ачмаг мүмкүн дејилдир. Елә буна көрә дә конфликт вә характер, онларын маһијјәти, гаршылыглы диалектикасы, инчәсәнәт әсәрләриндә бу естетик категоријаларын мүстәсна мөвгеји һаггында шакирдләрә нә-

Scanned with ACE Scanner

зəри мə'лумат вермək еһтијачы дујулур. Бу мəгсəдə наил олмаг үчүн мүəллимин өзү дə нəзəри чəһəтдəн һазырлыглы олмалыдыр.

Көркəмли алман шаири, коммунист И. Бехер инчəсəнəт əсəрлəриндə конфликтин мүстəсна рола малик олмасыны өзүнəмəхсус бир поетик үслубла белə шərh едир: «Əсəрə əн вачиб көркинлији нə верир? Конфликт. Бизи һəјатда, əдəбијјатда, елмин бүтүн саһəлəриндə ирəли апаран нəдир? Конфликт. Конфликт нə гəдəр дəриндирсə, онун бəдии һəлли дə о гəдəр əһəмијјəтли, шаир дə о гəдəр бөјүкдүр. Поезија сəмасы нə вахт һəмишəкиндəн ајдын олур? Илдырымдан сонра, конфликтдəн сонра» (И. Бехер. Лјубов моја поезија. Москва, 1965, сəh. 157).

Тəсадүфи дејил ки, конфликт вə характер проблеми һəмишə көркəмли совет алимлəринин диггəт мəркəзиндə олмуш, əдəбијјатшүнаслар, философлар, јазычылар бу мəсəлəјə һəср олунмуш бир сыра гијмəтли тəдгигат əсəрлəри јаратмышлар.

Зиддијјəти конфликт үчүн мүһүм амил һесаб едəн Һекел јазырды ки, јалныз һəрəкəт экс һəрəкəтлə бирликдə олдугда идеал тамамилə ајдын вə фəал олур.

Драматик конфликт һаггында Һекелин фикирлəринин расионал тохумундан бачарыгла истифадə едиб она тарихи конкретлик кəтирəн марксизм-ленинизм классиклəри реал һəјати зиддијјəтлəрин маһијјəтини, мадди алəмин, елəчə дə чəмијјəтин инкишафында онларын ролуну дəрин елми мүддəаларла шəрh етмишлəр.

Һəјатдакы рəнкарəнк зиддијјəтлəр бəдии конфликт үчүн зəнкин материал верир. Бу зиддијјəтлəрин əн типик, характерик нүмунəлəрини сечиб əсəрин бəдии конфликтинə чевирмək сəнəткардан хүсуси исте'дад тəлəб едир. Башга сөзлə десəк, реал һəјати зиддијјəтлəр елə зəрури хаммала бəнзəјир ки, ону мүвəффəгијјəтли бəдии конфликтə чевирə билмək, «күлчə һалында олан» бу зиддијјəтлəри е'мал етмəји бачармаг сəнəткарын дүнјакөрүшүндəн, онун һəјаты экс етдирмək методундан хејли дəрəчəдə асылыдыр. Бу мə'нада конфликт анлајышы реализмлə сых бағлыдыр. Она көрə ки, «бөјүк вə һəјати конфликтдə һəмишə долғун мə'на, дəрин тарихилик вар» (М. Ибраһимов). «Конфликтдəн мəһрум, јахуд конфликти зəиф олан əсəр һəјатиликдəн, реализмдəн узаг олур, онун идејабəдии дəјəри олмур» (Əдəбијјатшүнаслыг терминлəри лүғəти, Бакы, 1978, сəh. 89).

Scanned with ACE Scanner

Дүнја шөһрәти газанмыш бүтүн бәдии әсәрләрин мәркәзиндә реал һәјати конфликтләр дајаныр. Сәнәткарлар типик конфликт дахилиндә һәјатын бәдии тәдгигини вермәјә чалышыр, реал инсан сурәтләри, зәнкин характерләр јаратмаға мүвәффәг олурлар. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, конфликтин бир-биринә зидд ики компоненти олур. Она көрә ки, «конфликт мүбаризәдир. Бу мүбаризәдә кимин гәләбә чалмасы мараглы олдуғу кими, нечә гәләбә чалмасы да мараглыдыр вә бәлкә тәрбијәви чәһәтдән әһәмијјәтлидир» (М. Ариф).

Конфликтин чохшахәлилији, һәјатилији әсәрин бәдии күчүнү шәртләндирән амилләрдән бири олдуғу кими, образларын да һәртәрәфли, мүкәммәл чыхмасына, инсан характерләринин әтрафлы ачылмасына көмәк едән башлыча васитәдир. И. А. Масеев чох һаглы олараг гејд едир ки, бәдии әсәрләрдә гәһрәманларын характери јалныз мүбаризә нәтичәсиндә ачыла биләр. Персонажын характеринин зәнкинлији хејли дәрәчәдә бу мүбаризәнин чохшахәлилији вә мүрәккәблијиндән асылыдыр (Проблемы естетики, Москва, 1958, сәһ. 137). «Ајдын тәсвир олунан характерләр варса, онларын тоггушмасы лабүддүр»—дејән А. М. Горкинин сөзләриндә бөјүк һәгигәт вардыр.

Нәзәри мүддәалары изаһ етмәк үчүн јери кәлдикчә әдәби материала мүрачиәт етмәк чох фајдалыдыр. Шакирдләрә ајдынлашдырырам ки, Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә Алмазын Һачы Әһмәдә, Ибада, Шәрифә, Мирзә Сәмәндәрә—кәндин бүтүн гара гүввәләринә гаршы апардығы мүбаризә онун характеринин һәртәрәфли ачылмасына сәбәб олур.

В. М. Ковынев «Бәдии конфликтин диалектик-материалист тәбиәти һаггында» (Саратов, 1965) әсәриндә јазыр ки, инчәсәнәт әсәрләриндә конфликтин дөрд әсас вәзифәси вардыр. Һәр шејдән әввәл о, керчәкликдәки реал зиддијјәтләри әкс етдирмәјин хүсуси формасыдыр; гәһрәманларын характерини ачмаг васитәсидир; конфликт бәдии әсәрдә конструктив әһәмијјәтә маликдир вә әсәрин структурасыны мүәјјән едир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, академик А. Б. Храпченко да конфликтин әсәрин композисијасында мүһүм рол ојнадығыны сөјләјир (бах: «Типологии русского реализма, Москва, 1969, сәһ. 21). Конфликт һәрәкәтин әсаслы дөнүшүнү илдарә едир, онун ардычыллығыны тә'мин едир.

Конфликтдән данышанда јалныз онун заһири, сосиоложи чәһәтилә кифајәтләнмәк доғру олмазды. Ајры-ајры фәрдләрин мә'нәви аләминдәки, онларын әхлаги бахышларындакы, шәхси һәјатларындакы зиддијјәтләр дә бәдии конфликт үчүн зәнкин материал верир. Бу мә'нада нәзәри әдәбијјатда конфликт—заһири вә дахили дејә, ики јерә ајрылыр вә бунларын икисинин диалектик вәһдәтдә көтүрүлмәси тәләб олунур.

ССРИ јазычыларынын үчүнчү гурултајында чыхыш едән инкилис јазычысы Чек Линдсеј дејирди: «Мәнә елә кәлир ки, јалныз заһири вә дахили конфликти диалектик вәһдәтдә анламаг новаторлуг мәсәләсини һәлл етмәјә имкан верәр». Молдав әдәбијјатшүнасы И. М. Чоканунун сөзләрилә десәк, «заһири вә дахили конфликтләрин диалектик вәһдәти бөјүк әдәби наилијјәтләрин рәһнидир». Көркәмли совет әдәбијјатшүнасы Е. Горбунованын фикринчә, «әкәр пјесдә дахили вә заһири конфликтин бәдии чәһәтдән әсасландырылмыш зәрури вәһдәти јохдурса, онда нә һәгиги драматизмдән, нә дә идејанын дәриндән ачылмасындан сөһбәт кедә биләр» («Вопросы литературы», 1959, № 11, сәһ. 27).

Бурадан көрүндүјү кими, әсәрин идејасынын ачылмасында да конфликт мисилсиз әһәмијјәтә маликдир.

Јери кәлдикчә шакирдләрә конфликтсизлик нәзәријјәсиндән, онун инчәсәнәтин инкишафына мәнфи тә'сириндән сөһбәт ачмаг да мүсбәт нәтичә верир. Мә'лум олдуғу үзрә, конфликтсизлик «нәзәријјә»синин нүмајәндәләри иддиа едирдиләр ки, социализмдә антагонист зиддијјәтләр арадан галхдығы үчүн бәдии әсәрләрдә дә куја конфликт өз әһәмијјәтини итирмишдир. Мүһүм партија сәнәдләриндә бу бәднам нәзәријјәнин идеалист маһијјәти, онун синфи вә гносеоложи көкләри ашкара чыхарылмыш, һәјатымыздакы нөгсанлары өртбасдыр етмәк јолунун тәрәфдарлары кәскин тәнгид олунмушлар.

Көркәмли совет педагогу А. С. Макаренко конфликтсизлик «нәзәријјә»чиләринә хатырладырды ки, совет адамы бүтүнлүкдә конфликтсиз дејилдир. Әксинә, онун мүнагишәли характери һәјатымызын өзүнәмәхсус хүсусијјәтидир» (А. С. Макаренко, соч., т. 6, 1952, сәһ. 424). Әдәбијјатшүнас Г. И. Ломидзе јазыр: «Сәнәткарын һәјат һәгигәтиндән узаглашмасы, һәјатын реал зиддијјәтләрини јумшалтмаг, өрт-басдыр етмәк чәһдләри инчәсәнәтин инкишафына чох чидди манеә төрәдир» («Вопросы философии», 1952, № 5, сәһ. 149).

Әдәбијјатда, инчәсәнәтдә конфликтсизлијин сәбәбини әсасән шәхсијјәтә пәрәстишин нәтичәләри илә изаһ едирләр. Бу тәкзибедилмәз һәгигәтдир ки, шәхсијјәтә пәрәстиш һәјатымызын бүтүн саһәләринә олдугу кими, әдәбијјата да өз мәнфи тә'сирини көстәрмишди. Лакин бәдии әсәрдә конфликтин олмамасынын, јахуд реал һәјатин зиддијјәтләри әкс етдирмәјиб гондарма, сүн'и мүнагишәләр үзәриндә гурулмасынын, сәнәт әсәрләринин бәдии чәһәтдән солгунлуғунун әсас сәбәбини һәјаты дәриндән өјрәнмәјән, кәркин јарадычылыг ахтарышлары апармадан һадисәләри үздән тәсвир едән сәнәткар исте'дадынын нагислијиндә ахтармаг лазымдыр. Низами әсәрләриндә гылынчынын дәлы да, габағы да кәсән һөкмдарлары тәнгид етмәкдән чәкинмирди. Нәсими дабанындан сојуланда да өз әмәлиндан дөнмәмишди. Сабир тәһгирләрә, һәдәләрә мә'руз галса да, онун сатирасынын сијаси кәскинлији, ифша күчү кетдикчә артырды.

Хејрулла Әлијев чох доғру дејир ки, «әкәр бу нәзәријјә («конфликтсизлик нәзәријјәси»—**Р. Ә.**) шәхсијјәтә пәрәстиш дөврү илә бағлы олсајды, о заман онун тәнгиди вә мәһв едилмәси уғрунда мүбаризә дә мүмкүн олмазды» (Хејрулла Алиев. «Современныј Азербајджанскиј роман», Баку, 1978, сәһ. 65).

Сәмәд Вурғун һәлә 1941-чи илдә Азәрбајчан Совет Јазычылары Иттифагынын кечирдији әдәби тәнгид конфрансына көндәрдији мәктубда «сосиализм дөврүндә, синифсиз чәмијјәт дөврүндә дәрин ичтимаи конфликтләр ола билмәз» мүддәасыны ирәли сүрән јазычылары—бәднам конфликтсизлик «нәзәријјә»чиләрини тәнгид едәрәк јазырды ки, һәр һансы әсәрин әсасында мөһкәм вә дүшүндүрүчү бир конфликт дурмалыдыр. Чүнки конфликт нә гәдәр дајаз оларса, әсәр дә о гәдәр дајаз олар. Әдәбијјат тарихи көстәрир ки, ән чох өмүр сүрән әсәрләр бөјүк тарихи конфликтләр үзәриндә гурулмуш әсәрләрдир.

Бә'зи јазычылар бәдии әсәрдә конфликтин зәрурилијини гәбул етсәләр дә, бу фикирдә идиләр ки, һәр мөвзу кәскин бәдии конфликт үчүн материал вермир. Мәсәлән, Н. Грибачев «Совет әдәбијјатынын бә'зи хүсусијјәтләри» адлы мәгаләсиндә иддиа едирди ки, јазычы бәдии конфликт үчүн даһа чох материал верән мүнасиб мөвзулара мүрачиәт етмәлидир. Нәтичә е'тибарилә конфликтсизлик нәзәријјәсинә апарыб чы-

Scanned with ACE Scanner

харан «һәр мөвзунун конфликт үчүн материал вермәмәси» фикри чох һаглы олараг тәнгид олунмушдур.

Аилә-мәишәтдән тутмуш ичтимаи мүнасибәтләрә гәдәр һәјатымызын елә бир саһәси јохдур ки, орадакы спесифик зиддијјәтләр бәдии конфликт үчүн материал вермиш олмасын. Конфликти бүтүн һадисәләри өз әтрафында топлајан мөһвәрә бәнзәдән М. Һүсејн јазырды ки, драматик конфликт инсан јашадыгча јашајачагдыр. Индики шәраитдә бу конфликт даһа дәрин бир шәкилдә тәзаһүр едир. Бурада јазычыдан даһа зәнкин бојалар тәләб олунур (бах: Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 62).

Бәдии конфликт реал һәјати зиддијјәтләри әкс етдирмәк, гәһрәманларын характерини, һабелә әсәрин идејасыны ачмаг, сүжетин инкишафына тәкан вермәк, үмумијјәтлә әсәрин композисијасыны мүәјјәнләшдирмәк кими чох мүһүм функсијаја маликдир. Һәр һансы бир дөврүн типик зиддијјәтләрини әкс етдирән бәдии конфликтдә һәмин дөврүн бүтүн хүсусијјәтләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә чәмләнмиш олдуғундан о, сәнәткара тәсвир етдији епоханын чанлы лөвһәләрини јаратмаг имканы верир. «Бәдии әсәрдә драматик конфликт проблеми маһијјәт е'тибарилә инчәсәнәтин керчәклијә естетик мүнасибәти проблемидир» (Е. Горбунова. Идеи, конфликты, характеры. Москва, 1960, сәһ. 138).

Гејд етдијимиз кими, бәдии конфликт ајры-ајры һәјати зиддијјәтләрин ин'икасыдыр. Бу зиддијјәтләрин көкү исә маһијјәтчә чәмијјәтин әсас конфликти илә бағлыдыр. Бүтүн дикәр конфликтләр ичтимаи конфликт зәмининдә формалашдығы үчүн сосиал конфликтләр ајры-ајры гәһрәманларын фәрди талејинә дә тә'сирсиз галмыр. «Һәр һансы чәмијјәт үчүн характерик олан әсас конфликтдә һәмин чәмијјәтин һәр бир үзвү бу вә ја дикәр дәрәчәдә иштирак едир вә бу, онун характеринин инкишафыны мүәјјәнләшдирир» (Чек Линдсеј).

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, «зәиф конфликтин өзү дә конфликтсизлик тә'сири бағышлајыр» (М. Ариф). Бу мә'нада бәдии әсәрләрин зәиф, јахуд гүввәтли чыхмасынын әсас сәбәбини дә конфликтдә ахтармаг лазымдыр. «Әкәр конфликт сырф истеһсалат, тәсәррүфат, елми мүбаһисәләрдән узаг кедә билмирсә, әкәр о, характерләрин чарпышмасыны тә'мин етмирсә, белә конфликт характерләрин әсас чизкиләрини, онун сосиал маһијјәтини ачмаг игтидарында дејилдир» (Дж. Аллаков). Өзбәк әдәбијјатшүнасы М. Д. Абдуллајев драматик

конфликти әсәрин бүтүн дикәр елементләрини һәрәкәтә кәтирән васитә—рычаг адландырырса, А. Глушко конфликти фәрдин әхлаги сифәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән мәһәк дашына бәнзәјир.

Јухарыда гејд олундуғу кими, бәдии конфликтин әсас вәзифәләриндән бири дә әдәби гәһрәманын характеринин ачылмасында онун бир васитә олмасыдыр. Бәс характер нәдир?

Характер дә конфликт кими естетик категоријадыр. «Јеткин реализмә малик инчәсәнәт әсәрләриндә о, (характер — Р. Ә.) ичтимаи мүнасибәтләри чәмләјән фокс ролуну ојнајыр вә елә буна көрә дә мүәјјән идеја-естетик мәзмуну бүтүнлүкдә өзүнә табе едир» (Е. Горбунова). Аристотелин, Лессингин, Шиллерин, Һекелин, рус ингилабчы демократларынын характер һаггында мүлаһизәләринин гијмәтли расионал тохумундан истифадә едән марксизм-ленинизм классикләри характерин маһијјәтини, инчәсәнәт әсәрләриндә онун ролунун материалист шәрһини вермәклә бу проблемин тәдгиги үчүн кениш үфүгләр ачмышлар.

Һәр һансы бир тохумун чүчәриб ағача дөнмәси үчүн онун әкилдији торпағын мүнбитлији нә гәдәр вачибдирсә, инсан характеринин формалашмасында да мүһитин ролу бир о гәдәр бөјүкдүр. К. Маркс јазырды: «...Инсанын маһијјәти ајрыча бир фәрдә мәхсус абстракт дејилдир. Керчәк һалда көтүрүлән бу маһијјәт бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур» (К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри, үчүнчү чилд, сәһ. 3).

Инсан характери мүһитлә, үзвү олдуғу чәмијјәтлә, коллективлә сых гаршылыглы әлагә просесиндә, ичтимаи мүнасибәтләрин тә'сири алтында формалашдығы үчүн һәр бир фәрд мәнсуб олдуғу чәмијјәтин, халгын, коллективин әхлаги көрүшләрини, психолокијасыны өз үзәриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә чәмләмиш олур. Демәли, чәмијјәтин сосиал инкишафы ајры-ајры фәрдләрин дә характеринин инкишафына сәбәб олур.

А. Ивашенконун («Вопросы литературы», 1957, № 1), С. Петровун («Вопросы литературы», 1957, № 2) вә башга совет әдәбијјатшүнасларынын әсәрләриндә һаглы олараг характер вә мүһит проблеми бәдии методун өзәји һесаб олунур. Доғрудандан да, гәһрәманын јашадығы мүһитин ичтимаи мәнзәрәсини баша дүшмәдән онун характериндәки ајры-ајры чәһәтләрин мәнбәјини мүәјјәнләшдирмәк дә мүмкүн олмаз.

Scanned with ACE Scanner

«Һәр бир дөвр өзүнүн типик характерләрини һәјата сәсләјир» (Проблемы теории литературы, Москва, 1958, сәһ. 100). Характер ичтимаи мүһит зәмининдә формалашдығы үчүн һәр бир әдәби гәһрәманын характерини онун мәнсуб олдуғу халгын тарихи талеји контекстиндә тәдгиг етмәк лазым кәлир.

Характер јаратмаг үчүн типикләшдирмә вә фәрдиләшдирмә әсас шәртдир. Тәсадүфи дејил ки, Ф. Енкелс «типик шәраитдә типик характер јаратмағы» реализмин әсас принсипи һесаб едирди. Типик шәраитдә типик характерләр јаратмаг үчүн исә һаггында бәһс олунан тарихи дөврүн сәчијјәви зиддијјәтләрини әкс етдирмәк лазымдыр. Бир-биринә гаршылыглы сурәтдә тә'сир көстәрән конфликт вә характерин диалектик вәһдәти дә мәһз бурадан доғур.

Мә'лумдур ки, А. М. Горки әдәбијјаты инсаншүнаслыг адландырырды. Әдәбијјатшүнас А. Н. Иезуитов һаглы олараг гејд едир ки, инсан инчәсәнәтин спесифик предметидир» (Проблема характера в современној советској литературе, Москва—Ленинград, 1962, сәһ. 5). Бурадан белә мәнтиги нәтичә чыхыр ки, «характер өзлүјүндә бәдии јарадычылығын мәгсәди олмаса да» (Л. И. Тимофеев), зәнкин, һәртәрәфли, чанлы инсан характерләри јарадылмајан әсәрләри һәгиги сәнәт нүмунәләри адландырмаг олмаз.

Бу сәпкидә верилән нәзәри мә'лумтла таныш олан, конфликт вә характер анлајышларынын маһијјәтини, онларын инчәсәнәт әсәрләриндәки вәзифәсини баша дүшән шакирдләр тәһлил просесиндә фәаллыг көстәрир, ајры-ајры образлары сәчијјәләндирәркән, һабелә әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкмирләр.

Scanned with ACE Scanner

ИСТЕ'ДАДЛЫ АЛИМ, БӨЈҮК ПЕДАГОГ

Мәрзијә ГИЈАСБӘЈЛИ
филолокија елмләри намизәди, АДУ-нун досенти

Һ. Зәрдаби, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, А. Шаиг, Һ. Әлгәдари, М. Казымбәј, С. Сталски, Ј. Әминин јарадычылығы XX әсрин әввәлләри Азәрбајҹан вә **Дағыстанда ичтимаи** фикрин инкишафына әсаслы зәмин һазырлады. Маарифчи демократларын мүтәрәгги идејаларынын Азәрбајҹанда вә Дағыстанда јајылыб кенишләндирилмәсиндә елә шәхсијјәтләр јетишдиләр ки, онлар мәнсуб олдуглары халгларын милли азадлығы, милли мәдәнијјәти вә дили уғрундакы тарихи мүбаризәләрдә өз дөзүмлүјү, јенилмәзлији, парлаг зәкалары илә әлмәзлик газаныб әбәдијјәтә говушдулар. Белә парлаг зәка саһибләриндән бири Азәрбајҹан вә Дағыстан халгларынын мәдәни-маариф һәјатынын чичәкләнмәсиндә бөјүк хидмәтләри олан республика Дөвләт мүкафаты лауреаты, филолокија елмләри доктору, профессор Сәлим Әбдүлләтиф оғлу Ҹәфәров олмушдур.

Сәлим Ҹәфәров 1907-чи илин баһар фәслиндә Дағыстан МССР Рутул рајонунун Сахур кәндиндә дүнјаја көз ачыб. Сахур дағларынын саф һавасы, сәрин сулары вә гызмар күнәши һәлә лап көрпәликдән Сәлимин гамәтинә јарашыглы бир либас бичмиш, ону мәтанәтли, әзәмәтли, вүгарлы етмишди. Һәлә лап көрпә икән Сәлимин гәлбинә сахурлу ананын илк бешик нәғмәләриндән вәтән-халг мәһәббәти сүзүлмүшдү: Азәрбајҹана, Дағыстана мәһәббәт. Тале С. Ҹәфәрова ики дијарын, ики халгын өвлады олмаг сәадәтини бәхш етдијиндән онун өмүр јолу һачаланмыш, һәјатынын башланғыч һиссәсини Дағыстанда кечирсә дә, сонракы бөјүк һиссәсини Азәрбајҹанда јашајыб камилләшмиш, елмин зирвәсинә бурадан пәрвазланмышдыр.

С. Ҹәфәровун Азәрбајҹана пәнаһ кәтириб әбәди сәадәтә говушмасынын әсл сәбәби, һәр шејдән әввәл, Азәрбајҹан вә Дағыстан халгларынын тарихи достлуг, гардашлыг мүнаси-

Scanned with ACE Scanner

бәти, онларын арасындакы даими сијаси, игтисади, мәдәни-маариф әлагәләри илә изаһ олунур.

Көркәмли мүтәфәккир А. Бакыханов Азәрбајчан вә Дағыстанын охшар тәбиәт мәнзәрәләрини, эрази гоһумлуғуну, бу өлкәләрин халгларынын тарихи достлуғуну, онларын адәт вә ән'әнәләриндәки үмуми бәнзәрлији «Күлүстани-Ирәм» әсәриндә дә көстәрир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчана нисбәтән Дағыстан Русијанын даһа кеpидә галмыш учгары һесаб олунурду. Бир тәрәфдән чаризмин мүстәмләкәчилик зүлмү, дикәр тәрәфдән исә јаделли гәсбкарларын арамсыз һүчумлары Дағыстан әһалисинин јашајыш тәрзини позмушду. Кәнд тәсәррүфатынын там керилији, сәнајенин зәиф инкишафы, үстәлик дә пешә сәнајесинин ифласа уғрамасы Дағыстан зәһмәткешләрини өз өлкәләрини тәрк едиб башга өлкәләрин шәһәр вә кәндләриндә ишләмәјә, беләликлә дә аиләләринин мадди тәләбләрини өдәмәјә мәчбур едирди. Дағыстанын ашағы јерләринә көрә јухарыларындакы дағүстү аулларда, о чүмләдән Сахурда чаризмин тәзјигиндән әлавә, кедиш-кәлишин азлығы, тичарәт вә рабитәнин мәһдудлуғу үзүндән әһалинин һәјаты мәшәггәтли иди. Одур ки, Сахур зәһмәткешләринин әксәријјәти өз вәтәнләринин тәбиәтинә мүвафиг Азәрбајчанын Загатала шәһәринә көчүрдүләр. Онларын арасында С. Чәфәровун атасы Әбдүлләтиф Чәфәров да вар иди.

Әбдүлләтиф оғлу Сәлими Загаталадакы үч ајлыг мүәллимләр курсунда охутдурур. С. Чәфәров 1921-чи илдә һәмин курсу мүвәффәгијјәтлә баша чатдырыб Мухах кәндиндә педагожи фәалијјәтә башлајыр. О, кәнддә јени мәктәб ачыр. Әһалинин мадди јардымы сајәсиндә мәктәб бинасы тикдирир, синиф аваданлығы, дәрс ләвазиматы вә тәдрис вәсаити топлајыр. Зәһмәткешләрин балаларыны, хүсусилә дә гызлары тәһсилә чәлб едир. Јашлы әһалинин савадландырылмасы вә мәдәниләшдирилмәси үчүн савад курслары, гираәтхана, мәдәнијјәт клубу тәшкил едир.

Јени мәктәбин тәшкилиндәки чәтинликләрдән бири дә мүәллим кадрларынын чатышмамазлығы иди. Хүсусилә дә дүнјәви елмләр, о чүмләдән ријазијјат, тарих, әдәбијјат, чоғрафија фәнләри үзрә ихтисаслы мүәллимләрә даһа чох еһтијач һисс олунурду. С. Чәфәров бу чәтин вәзифәни дә өз үзәринә көтүрүр. О, мәркәзи маариф тәшкилатлары илә әлагәјә кириб јерли кәнчләрин тәһсил алмаларыны вә беләликлә, онларын кәнд мәктәбләриндә дәрс демәләрини тә'мин едир.

Scanned with ACE Scanner

С. Ҹəфəров Мухах мəктəбиндə Азəрбајҹан дилиндəн дəрс дејирди. Бурада охујанларын əксəријјəти ләзки ушаглары иди. Онлар һәлә азәрбајҹанча лазыми сәвијјәдә данышa билмәдикләриндән тә'лимдә чәтинлик чәкирдиләр. Буну нәзәрә алараг С. Ҹәфәров бачарыглы бир методист кими, Азәрбајҹан дилини мүхтәлиф психоложи вә дидактик методлар әсасында тәдрис едиб азәрбајҹанлыларла ләзкиләр арасында достлуг, бејнәлмиләлчилик вә гаршылыглы анлашылма јарадырды. Чох кечмәдән С. Ҹәфәровун ибтидаи мәктәбин тәшкили вә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндәки фәалијјәти гијмәтләндирилди. О, Загатала Рајон Халг Маариф Идарәсиндә баш инспектор вәзифәсинә ирәли чәкилди. С. Ҹәфәров бу вәзифәјә тә'јин едилдикдән сонра Мухах тәҹрүбәсини рајонун Көзбарах, Әзкили, Сабунчу, Гарчај, Галал, Тала, Сувакил, Ҹимчимах вә с. кәндләринин тәдрис очагларына да тәтбиг етди.

С. Ҹәфәров 1922-чи илдә тәһсилини артырмаг мәгсәди илә Шәки Мүәллимләр Семинаријасына дахил олур. Һәмин семинаријада Гори семинаријасынын мә'зунларындан Рәшид-бәј Әфәндијев вә Рәҹәб Әфәндијев кими көркәмли педагоглар дәрс дејирдиләр. Семинаријанын директору Рәҹәб Әфәндијев рус, әрәб, фарс дилләриндә мүкәммәл савадлы, јүксәк мәдәнијјәтли бир шәхс иди. Онун истәр педагожи иш үслубунда, истәрсә дә семинаријанын тәләбәләринә мүнасибәтиндә Ушински вә Макаренко кими мәшһур рус педагогларынын тә'сири һисс олунурду. С. Ҹәфәров 1926-чы илдә семинаријаны Фәхри фәрманла битирир.

Совет һакимијјәти гәләбәсинин биринчи мәрһәләсиндә Азәрбајҹана нисбәтән, Дағыстанын мәдәни һәјатында даһа бөјүк чәтинликләр нәзәрә чарпырды. Мүхтәлиф дилләрдә вә мүхтәлиф ләһҹәләрдә данышан Дағыстан халгларынын һәлә өз милли јазылары, мәктәбләри, мүәллимләри вә дәрсликләри јох иди. Јашлы әһали башдан-баша савадсыз иди. Әһали арасында кечмишин феодал-патриархал галыглары һәлә дә һөкм сүрүрдү. Гаршыда халгын маарифләндирилмәси, мәдәнијјәтә доғру истигамәтләндирилмәси, дини-мөвһумат әгидәләриндән узаглашдырылмасы кими вәзифәләр дајанмышды. Бүтүн бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәси Азәрбајҹан—Дағыстан халгларынын мәдәни-маариф әлагәләринин дурмадан кенишләндирилмәси вә инкишафы әсасы үзәриндә онларын бир-биринә гардашлыг көмәјини тәләб едирди. Одур ки, Азәр-

Scanned with ACE Scanner

бајчан Халг Маариф Комиссарлығы башда С. Чәфәров олмагла јерли халгларын дилләриндә данышан бир груп јүксәк ихтисаслы мүәллимләри Дағыстан Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамына көндәрди. Дағыстан Халг Маариф Комиссарлығы С. Чәфәрову 1927-чи илдә Маһачгалада 6 нөмрәли шәһәр мәктәбинә Азәрбајчан дили мүәллими вәзифәсинә тә'јин етди. С. Чәфәров Азәрбајчан дилини мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләринә өјрәтмәк мәгсәди илә дил тәдрисини классик әдәбијјатын ән надир нүмунәләри М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рүстәмин сечилмиш әсәрләри үзәриндә гурурду.

С. Чәфәров Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә тәрчүмә методикасына һәмчинин кениш јер верирди. О, тәдрис просесиндә Л. Н. Толстој, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов вә М. Горкинин әсәрләриндән мүәјјән парчалары Азәрбајчан, Дағыстан дилләринә тәрчүмә јолу илә халглар достлуғу вә бејнәлмиләл идејалар тәблиғ едирди.

С. Чәфәров Маһачгала шәһәр мәктәбләриндә көрдүјү ишләрә јекун вурараг 1929-чу илдә һәмвәтәнләрини савадландырмаг мәгсәди илә Сахура кедир. Бурада ону Сахур дилинин милли әлифбасыны јаратмаг кими даһа чидди вә мүгәддәс бир вәзифә көзләјирди.

С. Чәфәров Сахур ибтидаи мәктәбиндә ики ил ишләјәндән сонра, јә'ни 1931-чи илдә Рутул једдииллик мәктәбинә көчүрүлүр. Лакин арадан бир гәдәр кечмиш рајон партија комитәсинин зәманәти илә ону халг маариф шө'бәсинә мүдир тә'јин едирләр. Рутул рајонунун халг маарифинә ики ил рәһбәрлик етдији мүддәтдә о, мәктәбләрдә тә'лимин ана дилиндә вә заманын тәләбләри сәвијјәсиндә гурулмасы, габагчыл педагокика вә методиканын мәктәбләрарасы јајылмасы, јени програм вә дәрсликләрин јарадылмасы, мүәллим кадрларын ихтисас үзрә һазырланыб тәкмилләшдирилмәси кими мүһүм вәзифәләри шәрәфлә јеринә јетирди.

Дағыстан МССР Халг Маариф Комиссарлығы С. Чәфәровун хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндириб ону Орчоникидзе Дөвләт Педагожи Институтунда тәһсилини давам етдирмәјә көндәрди.

С. Чәфәров институтун үчүнчү курсуна чатаркән онун һәјатында көзләнилмәз бир һадисә баш верди. Ленинград университетинин профессору А. Н. Кенконун рәһбәрлији илә ССРИ ЕА-нын елми експедисијасы института кәлди. Експеди-

Scanned with ACE Scanner

сиіјанын әсас мәгсәди Сахур дилинин өјрәнилмәсинә даир јерли фактик материаллар топламагдан ибарәт иди.

А. Н. Кенко мүдиријјәтин тәгдиматы илә С. Чәфәрову да експедисијанын тәркибинә дахил етди. Онлар Дағыстанын вә Азәрбајчанын Сахур кәндләриндән чохлу дил материаллары топладылар.

Профессор А. Н. Кенко илә тәләбә С. Чәфәров топладыглары материаллара әсасән бирликдә Сахур дилинин илк «Әлифба» китабыны јаратдылар. Бундан сонра С. Чәфәров 1934-чү илдә јүксәк тәгаүдлә АДПИ-нин дил-әдәбијјат факүлтәсинә көчүрүлдү.

С. Чәфәровун А. Н. Кенко илә елми јарадычылыг әлагәси сонралар да давам етди. Онлар Сахур дилинә аид бирликдә доггуз дәрслик јазмышдылар.

С. Чәфәров 1936-чы илдә Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтуну гырмызы дипломла битириб ичтимаи һәјата атылыр. Бакынын мүхтәлиф али мәктәбләриндә декан, кафедра мүдири, елми-тәдгигат институтларында елми ишчи вә шө'бә мүдири вәзифәләриндә чалышыр.

С. Чәфәров Азәрбајчан дилинә аид елми-методик әһәмијјәт кәсб едән даһа санбаллы дәрс вәсаитләри вә дәрсликләр јазыб һазырлајыр. Онун 1938—1958-чи илләр арасында Азәрбајчан дилинә даир јаздығы дәрсликләрдән мәктәбләрдә кениш истифадә олунур. 1959-чу илдә орта мәктәбләрин V—VI синифләри үчүн јаздығы «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (фонетика вә морфолокија) дәрслији өз јүксәк мәзијјәтләринә көрә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин мүсабигәсиндә мүкафата лајиг көрүлмүш вә стабил дәрслик кими отуз дәфә чап олунмушдур.

С. Чәфәров тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләр үчүн дә бир сыра дәрсликләр вә дәрс вәсаитләри јарадыр.

XX әсрин 40-чы илләриндән сонра Азәрбајчан дилчилијинин инкишафында әсаслы дөнүш әмәлә кәлир. Һәмин дөврүн мүһүм тәләбләриндән бири дә дилин лүғәт тәркибинин әтрафлы тәдгиги мәсәләси иди. Индијә гәдәр сөз јарадычылығы просеси башлыча олараг ајры-ајры нитг һиссәләри илә әлагәдар шәкилдә өјрәнилдијиндән, демәк олар ки, бу саһә бүтөвлүкдә тәдгиг едилмәмишди. Һәмин еһтијачын тә'мин олунмасында С. Чәфәров кәнч алимләрин дәстәсинә гошулур. О, Азәрбајчан, еләчә дә башга түрк дилләриндә сөз јарадычылығы проблемини дәрин елми әсасларла арашдырыб тәдгиг едир. С. Чәфәров сөз јарадычылығына даир кениш елми

Scanned with ACE Scanner

тәдгигатларыны үмумиләшдирәрәк 1946-чы илдә «Адлар вә онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасынын мүдафиәсинә наил олур. Чох кечмәдән һәмин диссертасија Азәрнәшр тәрәфиндән «Мүасир Азәрбајчан дили» ады илә нәшр едилиб али мәктәбләрин дәрс вәсаитинә чеврилир.

С. Чәфәровун елми јарадычылығы 50-чи иллərдән сонра даһа сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр. Дилчилијә аид ахтарышларын изи ону 1953-чү илдә ән бөјүк елм мәнбәјинә — Азәрбајчан Дөвләт Университетинә кәтириб чыхарыр.

1959-чу илдә о, «Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы» мөвзусунда докторлуг диссертасијасыны мүдафиә едир. Чох чәкмир ки, һәмин мөвзу ејни адла («Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы») дәрслик шәклиндә нәшр олунуб кениш охучу күтләсинин ихтијарына верилир.

С. Чәфәровун елми јарадычылығы чохшахәлидир. Онун елми-нәзәри јарадычылығы илә методики вә педагожи фәалијјәти мүвази шәкилдә инкишаф етмишдир. Бу бахымдан онун методик сәпкидә јазмыш олдуғу «Нисбәт вә һал шәкилчиләринин тәдриси һаггында», «Исим тә'лиминин бә'зи мәсәләләринә даир», «Исим тәдрисинин нәзәри әсаслары», һәлә чап олунмамыш «Фе'л тәдрисинин нәзәри әсаслары» кими әсәрләринин Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасында әһәмијјәти бөјүкдүр.

1970—1976-чы илләр исте'дадлы алимин јарадычылығынын ән јеткин вә сон дөврү һесаб олунур. Бу дөврдә о, кечмиш олдуғу узун вә мүрәккәб јарадычылыг јолуна јенидән екскурсија едәрәк елми, методики тәдгигләрини даһа да дәринләшдириб тәкмилләшдирир. Алим 1958-чи илдә нәшр етдирдији «Азәрбајчан дилинин лексикасы» әсәринин үзәринә јенидән гајыдыб она бир сыра мүһүм әлавәләр етмиш вә бунунла да «Мүасир Азәрбајчан дили» дәрслијини (1976) јаратмышдыр.

С. Чәфәров јалныз совет түркологијасында дејил, дүнја түркологијасында да көркәмли дилчи алим кими танынмышдыр. Онун 1972-чи илдә Парисдә кечирилмиш XXIX Бејнәлхалг Оријенталистләр конгресиндә «Түрк дилләриндә фе'лин нөвләри вә инкишафы јоллары» вә 1973-чү илдә Истамбулда «Түрк дилләриндә фе'лин икинчи гат чатылары», «Түрк дилләриндә екләрин мејдана кәлмәси јоллары» әсәрләринин тезисләринин динләнилиб чап едилмәси дүнја түркологларында мүсбәт рә'ј јаратмышдыр.

Scanned with ACE Scanner

Алимин јарым əсрлик елми, педагожи вə методоложи фəалијјəтини дөрд ириһəчмли монографија, јүздəн јухары елми əсəр, 30 дəрслик вə методик вəсаит тəшкил едир. Бунунла бирликдə о, үмуми һəчми дөрд јүз чап вəрəгиндəн чох елми əсəрин редактору олмушдур.

С. Ҹəфəровун елми, педагожи кадрларын јетишдирилмəси саһəсиндə дə бөјүк хидмəтлəри олмушдур. О, Азəрбајҹан, кумыг, гарачај-балкар, сахур, лəзки, алман, инкилис (Азəрбајҹан дили илə мүгајисəли шəкилдə) диллəри үзрə беш елмлəр намизəди, үч елмлəр доктору һазырламышдыр.

С. Ҹəфəров Азəрбајҹан дили илə јанашы, Ибер-Гафгазча диллəринин тəдгиги вə инкишафы саһəсиндə һəмчинин онларча елми вə педагожи кадрлар һазырламышдыр ки, онлар инди Дағыстанын мүхтəлиф елм вə тəдрис мүəссисəлəриндə чалышырлар.

Јорулмаг билмəјəн алим республиканын елми-педагожи һəјатында ичтимаи əсаслар үзрə дə јахындан иштирак едирди. Узун мүддəт Азəрбајҹан ССР ЕА Ибер-Гафгаз диллəри шө'бəсинин мүдири, Али вə Орта Ихтисас Тəһсили Назирлији нəздиндə филолокија елмлəри үзрə методик шуранын сəдри, Маариф Назирлијиндə Тəдрис-Методика Шурасынын үзвү вə с. вəзифəлəрдə чалышмышдыр.

Һазырда С. Ҹəфəровун Азəрбајҹан дилчилијинə ачдығы чығырларла елми тəдгигатчыларын јени дəстəлəри аддымламагдадыр. Филолокија факүлтəсинин дил кафедраларында илбэил ихтисас үзрə кəнҹ алимлəр јетишдирилир. С. Ҹəфəровун вахтилə дəрс дедији тəлəбəлəр инди университетин кениш вə ишыглы аудиторијаларында јүксəк сəвијјəдə мүһазирəлəр охујурлар.

Ајлар, иллəр доланачаг, лакин С. Ҹəфəровун əзиз хатирəси нəсиллəрин зеһниндəн силинмəјəҹəкдир.

●

ӘДӘБИЈЈАТЫН ВУРҒУНУ

РЕСПУБЛИКАНЫН әмәкдар мүәллими Мирһашым Талышлы һаггында хош сөзләр ешидәнләрин үрәјиндән кечир: онун дәрсиндә олмаг истәрдик... Бу, габагчыл әдәбијјат мүәллиминин тәҹрүбәсини өјрәнмәкдән ирәли кәлир. Јәгин ки, бу сәтирләрин мүәллифинин севинҹинә шәрик олаҹагсыныз: бир вахт Мирһашым мүәллим мәнә дәрс дејиб. «Бир вахт» сөзү тәәҹҹүблү көрүнмәсин. Илләрин ганадындан бу күнә кәлән унудулмазлыг ону јаддашымда даһа да әзизләшдириб. Хошбәхтлијим о олуб ки, кечмиш мүәллимимлә тез-тез көрүшүрәм. Мүәллим-шакирд мәһәббәти бир-бирини ахтармагла даһа да улвиләшир, тәзәләнир.

М. Талышлы дил-әдәбијјат мүәллиминдән саваjы, мәдәнијјәтимизин парлаг сәһифәләрини арашдырыб үзә чыхарыр, ону чап етдирир. Зәһмәтә гатлашыб архивләрдә ишләмәк, тарихи сәнәдләри, фактлары мүгајисә едиб дәгигләшдирмәк, халгымызын милли сәрвәтинә чевирмәк. Бунлары она көрә садаладым ки, јалныз тәдрислә фәалијјәтини мәһдудлашдырмаг истәји Мирһашым мүәллимдән узагдыр, О, сәнәтинин вурғунудур, мәктәбдә дә, евдә дә кечәҹәји дәрс һаггында фикирләшир, онун планыны тутур, оптимал јоллар дүшүнүр. Бу нараһатлыгдыр ону јашадан, фәннинә бағлајан.

Мән Ләнкәран шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин 125 иллик јубилејиндә оларкән Мирһашым мүәллимлә јенидән көрүшдүм, кәнҹлик һәвәсинә һејрәтләндим. Илләр онун сәсини торумушду, бирҹә сачларынын гарасыны алмышды. Синифдә јенә дә шән көрүнүрдү, бахышлары бир јердә гәрар тутмурду. Ушаглар һејранлыгла мүәллимләрини динләјир, һәр бир кәлмәнин, бејтин сигләтиндән чыха билмирдиләр:

Еј мүәллим, аләти-тәзвирдир әшрарә елм,
Гылма әһл-мәкрә тә'лими-маариф, зинһар!
Һијлә үчүн елм тә'лимин гылан мүфсидләрә,
Гәтли-ам үчүн верәр ҹәллада тиғли-абидар.

Scanned with ACE Scanner

Даһи сөз устасы Фүзулидән кәтирдији бу мисралар илк нөвбәдә она көрә мараг доғурур ки, шаирин мүәллим вә елм барәдә фикирләри әјаниләшир. Фүзулинин фикринчә, мүәллим елм өјрәтмәк, тә'лим етмәк јолу илә инсанлары фәсаддан, ријакарлыгдан узаглашдыран мүгәддәс инсандыр. Хәјанәткарлары, мәкр әһлини маарифләндирмәк исә дүшмәнәлинә силаһ вермәкдир. Мирһашым мүәллимин мәһз Фүзулини кечәркән јухарыдакы ше'р нүмунәсини өн плана чәкмәсинә тәсадүфи бахмадым. Мәндә никбин бир һисс ојанды: Классик шаирләримизин тәдрисиндә синифдә нечә ишләјир, һансы үсулу мүнасиб сајыр? Суалым (әлбәттә, шакирд марағындан узаглаша билмәмишдим) Мирһашым мүәллимдә кәнчлик һәвәсини ојатды. Бир анлыға санки кечдији дәрсләри хәјалына кәтирди, јаддашыны вәрәгләди. Бир саата гәдәр давам едән сөһбәт мәним өзүмү шакирд илләринә апармышды. Нә исә, хатирәләрдән гачаг.

М. Талышлы әруз вәзнли ше'рләри кечәркән шакирдләрә ајдынлашдырыр ки, әкәр һеча вәзниндә һечаларын сајы бәрабәр, орта бөлкүләри дә өз нөвбәсиндә һәр мисрада тәкрар олунарса, әрузла јазылан ше'рләрдә исә вурғу узанан саитләрин вә вурғусуз гыса саитләрин һәр мисрадакы кәлиши ејни мәгамда тәкрарланмалыдыр. Әкәр гәлибләрин һиссәләриндә һечалар азлығы варса, мүәллим лазыми јердә—оху просесиндә өлчүдәки бәрабәрлији ајдынлашдырмалыдыр. «Ким ки, бәс бир дил ејләди һасил» (10 һеча) мисрасы илә кәлән һиссәдән һечалары сајдыгда бә'зән 10, бә'зән дә 9-а бәрабәр олур. «Чәһд гыл, не'мәти тәмамә јетиш» (10 һеча), «Елм тәһсил гыл, мәгамә јетиш» (9 һеча).

Бәс кәсир һардадыр? Тәһсил сөзүнүн сонуна бир и саити артырдыгда вәзн гајдаја дүшүр.

Јухары синифләрдә әруз вәзнинин тәдриси нисбәтән чәтин мәсәләләрдән биридир. Мүшаһидәләримизин вердији гәнаәт беләдир. Лакин әруз вәзнинин классикләримизин јарадычылығы үзәриндә өјрәдилмәси саһәсиндә јахшы тәчрүбәси олан әдәбијјат мүәллимләримиз аз дејилдир.

М. Талышлы ән әввәл, «Әдәбијјат нәзәријјәси» китабында верилмиш чәдвәлләрдән истифадә едир. Бә'зи һалларда кимја вә ријазијјат кечәләри үчүн фәнн мүәллимләринин көмәји илә «Елементләрин сөһбәти», «Рәгәмләрин сөһбәти» кими мәнзумәләр (Фүзулинин «Мејвәләрин сөһбәти» әсәринә нәзирә, әрузун ејни өлчүсүндә—һәзәз бәһринин «Мәһф'улү,

Scanned with ACE Scanner

мəфа'илун, фəулун» тəгтлəри илə) гəлəмə алыр вə шакирдлəрин дүзкүн охумасы үзəриндə аjрыча иш апарыр.

М. Талышлы jухары синифлəрдə классик шаирлəрин ше'рлəринин тəдрисиндə мəзмун вə форма хүсусиjjəтлəрини шакирдлəрə конкрет нүмунəлəр əсасында баша салыр. Илк нөвбəдə шаир һаггында дəрсликдə олмаjан сон тəдгигатларын бə'зилəрини нəзəрə чатдырыр.

Фүзули jарадычылығындан данышдыгча форма вə мəзмун вəһдəтинə нечə риаjəт олундуғуну, шаирин ше'р үзəриндə нечə əмəк сəрф етдиjини, ше'рдə һансы сəчиjjəви бəдии хүсусиjjəтлəрин олдуғуну кенишлиjи илə тəһлил етмəjə чалышыр. Мүтəфəккир шаирин jарадычылығыны өjрəдəркəн мүəллифин естетик идеалына тохунур, мəфкурəвилик, хəлгилик һəjат һəгигəтинин дəрин ифадəсини габарыг верир. «Мəни чандан усандырды...», «Сөз» рəдифли гəзəллəрин, «Падшаһимүлк...» гит'əси вə с. əсəрлəрин тəһлилиндə һəм идеjа-мəзмун, һəм дə поетик мəсəлəлəр шакирдлəрə чатдырылыр. Деjəк ки, һəмин ше'рлəрдə ишлəнəн мараглы мəчазларын, ганадлы сөзлəрин, синтактик фигурларын ишлəнмə мəгамындан асылы олараг дашыдыглары мə'наjа, фикрин ачылмасындакы ролуна, əдəбиjjатын елмилиjинə диггəт едир, мүасирликлə əлагəлəндирир.

М. Талышлы Фүзулини дəриндəн севəн вə өjрəдəн мүəллимдир. Шаирə мəфтунлугдур ки, бир тəдгигатчы кими Фүзулинин jарадычылығы һаггында мəгалəлəр jазмыш, «Азəрбаjчан» журналында, «Азəрбаjчан кəнчлəри», «Ленинчи» гəзетлəриндə нəшр етдирмишдир. Одур ки, орта мəктəб курсунда шаирин поетик ирсинин инчəликлəрини əһатəлиjи илə аjдынлашдырыр.

М. Талышлы шакирдлəрини ахтарыша, тəдгигатчылыға алышдырыр. Чүнки өзүнү бу ишə тəглин едир. Синифдə тез-тез хатырладыр ки, бүтүн классик сəнəткарларымыз вə онларын мүсбəт гəһрəманлары бизим мə'нəви бабаларымыздыр. Ч. Чаббарлынын 10 jашлы Күндүзү бу күнкү һəjатымыза jени арзуларла кəлəн, бизимлə бирликдə jашаjан, jенə дə jаратмаға меjл көстəрəн jашлы мүəллимлəр вə валидеjнлəрдир.

Scanned with ACE Scanner

М. Талышлынын дәрсләри мүасирдир. Бејнәлмиләлчилик, вәтәнпәрвәрлик, коммунизм гуручулуғу уғрунда мүбариз, әмәјә мәһәббәт, инсана һөрмәт һиссләри өн плана чәкилир. Кечилән мөвзулары өлкәмиздә баш верән ән мүһүм һадисәләрлә әлагәләндирир. М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны кечәркән бу күн партијамызын ирәли сүрдүјү вәзифәләри хатырладыр. М. Ибраһимовун јарадычылығындан данышаркән синфә «Әдәби гејдләр» китабыны кәтирир. Мәгсәд әјани-образлы тәхәјјүл васитәсилә әсәрин прототипләрини танытмагдыр. Јазычы романын материалларыны һәјатдан көтүрмүшдүр. О, һәмин китабдан бә'зи гејдләри охутдурур. Шакирдләр Рүстәм, Маја, Гараш вә башга сурәтләрлә онларын һәјатдакы прототипләрини мүәјјәнләшдирир, «бәдии образ» анлајышынын поетикасыны хырдалајыр.

Классик шаирләрин әсәрләрини өјрәдәркән М. Талышлы жанр мәсәләсинә ајрыча фикир верир. Үмумијјәтлә, әдәбијјатын синфи мәфкурә силаһы олдуғуна, әдәби ирсә Ленин көстәришләри әсасында Коммунист Партијасынын сијасәти бахымындан јанашмағы төвсијә едир.

Әдәбијјатын тәдрисиндә бир мәсәлә—сәнәткарларын шәхсијјәтинин бөјүклүјүнү, халг гаршысында хидмәтини габарыг вермәк әһәмијјәтлидир. М. Талышлы Низами, Нәсими, Фүзули, Хәтаи, Вагиф, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә башга классикләрин јарадычылығында дөврүнүн мүтәрәгги идејаларыны әкс етдирдијини, феодал-руһани дүнјакөрүшүнә, онун мүртәче әхлаг гајдаларына гаршы амансыз мүбаризә апардыгларыны дәриндән анласынлар.

Әдәбијјатын тәдрисиндә дикәр мәсәлә—нәзм әсәрләринин поетикасынын өјрәнилмәсидир. Ше'рин нөвү, вәзни, гафијәси вә с. билмәдән ифадәли гираәт, фикрин дәрки гејри-мүмкүндүр. Бунун үчүн нәзмин спесифик чәһәтләри ајдын мәнимсәнилмәлидир. Лакин иш мүәллимин өзүнүн ше'ри дүзкүн охумаг бачарығындан чох асылыдыр. Мирһашым мүәллим ән әввәл, ше'ри нәсрлә мүгајисә едир; белә вәзијјәтдә шакирдләрин әксәријјәти, хүсусилә әдәбијјата мараг көстәрәнләр нәзми нәсрә чевириб орадакы мәзмуну, форманы, мөвзуну, тәсвир објектләрини, образларын сәчијјәсини, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрини вә с. јахшы билирләр. Ејни заманда ше'рин формасы, лирик поемадан мәнзум романын фәрги барәдә биликләрини мөһкәмләндирир. Мәснәви, үчлүк, мүрәббе,

мухәммәс, рубаи, гошма, мусәддәс, тәркибәнд, тәрчибәнд, гә-
зәл, гәсидә, әруз, һеҹа вә с. барәдә мә'луматлары тәкрар ва-
ситәсилә јадда сахлајырлар. Мирһашым мүәллим бунунла
кифајәтләнмир. Шакирдләрә гафијә, рәдиф күллијјат, диван,
дибачә һаггында да долғун тәсәввүр јарадыр. О, ифадәли оху
илә ше'ри шакирдләрә чатдырыр.

М. Талышлы сөзлү-сөһбәтли мүәллимдир. О, классик вә
мүасир шаирләримиздән саатларла әзбәр сөјләр, вурғунлуг-
ла данышар. Кечмиш ирсә бәләдлик имкан вермишдир ки,
XIX әсрин көркәмли маарифчиси вә шаири М. И. Гасир вә
онун рәһбәрлик етдији «Фөвҹүл-фүсәһа» әдәби мәҹлиси һаг-
гында мараглы тәдгигатлар апарсын. Сәбр вә инадкарлыгла
арашдырдығы сәһифәләр әдәби вә педагожи иҹтимаијјәтин
рәғбәтини газанмышдыр. Белә бир хејирхаһлыг һәр бир мү-
әллимә нәсиб олмур.

Мән Мирһашым мүәллимин шәхси архиви вә китабхана-
сы илә јахындан танышам. Онун нечә һәвәслә надир әсәрлә-
ри топламасы вә рајонун һәвәскар әдәбијјатчыларынын, ди-
кәр охуҹуларынын малы етмәси тәгдирәлајигдир.

Бу јазыја нөгтә гојмаг үчүн, дүзү, тәләсирдим. Унудул-
маз мүәллимимин дәрсләрини тәһлил етмәјин онун шакирди
үчүн нә гәдәр чәтинлик төрәтдијини тәсәввүрә кәтирмәк
мүмкүндүр...

Билирәм, нә вахтса, лап бир нечә илдән сонра онун 60
јашы тамам олачаг, кечмиш шакирдини дә јубилејинә чағы-
рачаг. Мән бу дәфә журналист марағы илә онун садә вә шә-
рәфли һәјат јолуну вәрәгләјәҹәјәм. Бу ҹәсарәти индидән үзә-
римә көтүрүрәм...

Аллаһверди ЕМИНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ МӘЗМУНУНУН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ ПРОБЛЕМИНӘ ДАИР МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Л. И. Брежнев Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултајына һесабат мә'рузәсиндә хүсуси олараг гејд етмишдир: «Мәктәб програмларынын вә дәрсликләринин кејфијјәти јахшылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, бунлар һәддиндән артыг мүрәккәбләшдирилмишдир. Бу, тә'лими чәтинләшдирир, ушагларын наһаг јерә һәддиндән артыг јүкләнмәсинә сәбәб олур. Маариф Назирлији, Педагожи Елмләр Академијасы бу вәзијјәти дәрһал дүзәлтмәлидирләр».

Мәһз бу көстәришә ујғун олараг тә'лимин тәкмилләшдирилмиш мәзмунуна кечилмәси илк нөвбәдә програм вә дәрсликләри мүасир дөврүн тәләбләринә ујғун јениләшдирмәји тәләб етмишдир. Бу мәгсәдлә Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институту, Азәрбајҹан ССР Педагожи Ҹәмијјәти вә Сумгајыт Шәһәр Халг Маариф Шө'бәси «Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили» тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси» проблеминә һәср олунмуш елми-практик конфранс кечирмишдир.

Конфрансы Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин шө'бә мүдири, проф. Ә. Әфәндизадә ачмыш, партија вә һөкумәтимизин милли дилләрин инкишафына көстәрдији гајғыдан, онлардан Ленин милли сијасәтинә ујғун истифадәнин әһәмијјәтиндән данышмыш, о ҹүмләдән Азәрбајҹан КП МК-нын бу мәсәлә илә әлагәдар бир сыра тәдбирләринин һәјата кечирилмәси вәзијјәти һаггында мә'лумат вермишдир.

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси Ә. Аббасов рус мәктәбләринин II—X синифләри үчүн Азәрбајҹан дили програмы һаггында мә'лумат вермиш, онун тәкмилләшдирилмәсинин әсас принсипләри вә башлыҹа истигамәтләри һаггында данышмышдыр.

23 нөмрәли мәктәбин мүәллими **З. Исрафилова** рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунуну тәкмилләшдирмәјин **башлыҹа мәсәләләриндән** сөһбәт ачмышдыр. О көстәрмишдир ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили үзрә програм вә дәрсликләр бир сыра лүзумсуз мә'луматларла һәддиндән артыг јүкләнмишдир. Она көрә дә чох дүзкүн олараг програмларын вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсинә башланылмышдыр. Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәсиндә грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәси әсас рол ојнајыр. Програм лајиһәсиндә бу мәсәлә ајдын шәкилдә верилмишдир. Бу, биз мүәллимләри тә'лим ишини сәмәрәли гурмаға, шакирдләри зәрури билик, баҹарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәк үчүн мәгсәдјөнлү иш апармаға истигамәтләндирир. Лакин грамматикаја аид материаллар дәрсликләрдә бә'зи һалларда икинҹи дил дәрсликләринин тәләби бахымындан верилмир. Бу ҹәһәтдән VII—VIII синифләрин дәрсликләри даһа чох нөгсанлыдыр.

IX синфин дәрслијиндә «Бизим күчә», «Көрүш» мәтнләри шакирдләр тәрәфиндән чәтин мәнимсәнилир. V синфин дәрслијиндәки «Ешг олсун» (§ 5), «Инсан вә космос» (§ 8), «Космонавтика күнү» (§ 35) мәтнләри ејни мөвзуда олдуғундан шакирдләрин диггәтини ҹәлб етмир. Дәрсликдәки чалышмаларын бә'зиләри методики бахымдан нөгсанлыдыр. Шакирдләри дүшүнмәјә, ахтарыш апармаға, фәаллыг көстәрмәјә сөвг етмир. V синфин дәрслијиндәки 35, 41, 42, 79, 89, 98, 105, VI синфин дәрслијиндәки 3, 25, 33, 46, 57, 135, 158, 168, 205, 231 нөмрәли чалышмалар вә с. буна мисал ола биләр.

17 нөмрли мәктәбин мүәллими **Н. Шаһбазова** өз тәҹрүбәсинә әсасән belә гәнаәтә кәлдијини билдирди ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили дәрсликләри, хүсусән VII—VIII синиф дәрсликләри һәддиндән артыг јүклүдүр. Орада верилмиш грамматик материаллар һәҹм е'тибарилә чохлуг тәшкил едир вә функсионал грамматиканын тәләбләринә ҹаваб вермир. Мәсәлән, фе'лин әмр формасы, хәбәр, лазым, арзу, ваҹиб, шәрт формалары, фе'ли сифәт (VII синифдә), мүрәккәб ҹүмләләр (VIII синифдә) вә с. һаггындакы материаллар бу бахымдан нөгсанлыдыр. Тәкмилләшдирилмиш програмларда (IX—X синифләр) әдәби материллара, о ҹүмләдән шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринә диггәт артырылмышдыр. Бу, тәгдирәлајиг һал һесаб едилмәлидир. Дәрсликләри тәкмилләшдирәркән һәмин ҹәһәтләр нәзәрә алынмалыдыр. Тәҹрүбә

Scanned with ACE Scanner

дә ону көстәрир ки, шакирдләр дили халг әдәбијјаты вә јазычыларын әсәрләриндән көтүрүлмүш бәдии нүмунәләр үзрә даһа јахшы өјрәнирләр.

11 нөмрәли мәктәбин мүәллими Н. Мәммәдова IX—X синифләрин програмы һаггында данышмыш, орада Азәрбајҹан әдәбијјаты илә танышлыға үстүнлүјүн верилмәсини гејд етмишдир. Ејни заманда көстәрмишдир ки, јухары синифләрдә әввәлҹәдән өјрәнилмиш зәрури грамматик биликләрин практик истигамәтдә тәкрарынын нәзәрдә тутулмасы да мүсбәт ҹәһәт кими гејд едилмәлидир.

12 нөмрәли мәктәбин мүәллими Н. Гәдирова рус мәктәбләринин II—X синифләри үчүн Азәрбајҹан дили програмында грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәсиндән сөһбәт етмиш вә үч консентрин һәр бириндә бу мәсәләјә мүхтәлиф ҹүр јанашылмасыны мүсбәт һал кими гејд етмишдир. О, көстәрмишдир ки, грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәсиндә ана дилинә ујғунлуғун нәзәрә алынмасыны програмда бир принсип кими гаршыја гојмаг тәгдирәлајигдир. Тәҹрүбәмә әсасән дејә биләрәм ки, грамматик материалларын бу аспектдә өјрәдилмәси мүсбәт нәтиҹә верир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ана дилинә ујғунлуғун нәзәрә алынмасы принсипи даһа чох 2—3 вә 9—10-чу синифләрдә әсас көтүрүлмәлидир. Бу ҹәһәтин програмын изаһат вәрәгәсиндә нисбәтән ајдын шәкилдә верилмәси мәгсәдәујғун оларды.

17 нөмрәли мәктәбин мүәллими М. Пиримова рус мәктәбләринин II—X синифләри үчүн Азәрбајҹан дили дәрсликләри һаггында данышмыш, онлара бә'зи сәтһи, үслуб ҹәһәтдән гүсурлу, бәсит мәтнләрин салынмасындан, VII—X синифләр үчүн дәрсликләрдә чалышмаларын кифајәт гәдәр олмамасындан, V—VII синифләр үчүн дәрсликләрдә исә нитг инкишафы илә бағлы шәкилләрин вә иллүстрасијаларын азлығындан сөһбәт ачмышдыр.

14 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Әлијев чыхыш едәрәк програм лајиһәсиндә шәкил үзрә ишә аз јер верилмәсини, VII синфин дәрслијинин шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун олмадығыны гејд етмишдир.

Конфранс онун иштиракчыларынын јүксәк фәаллығы шәраитиндә кечмиш вә әмәли ҹәһәтдән чох фајдалы олмушдур.

Scanned with ACE Scanner

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. «Бунларын һансы дүзкүндүр» чүмләси грамматик чәһәтдән сәһв дејилми? Ахы, јијәлик һалда ишләнән «бунларын» сөзүндән сонра кәлән табеедичи сөз мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмәмишдир. Бу бахымдан «бунларын һансы» әвәзинә нә үчүн «бунларын һансысы» ишләтмәк мүмкүн дејил?

Ә. ДАВУДОВ—Ләнкәран рајону, Вилван кәнди.

ЧАВАБ. Дилин грамматикасында истисналыгларын олмасы тәсадүфи һадисә дејил. Белә истисналыглар дилин даима тарихи инкишаф просеси кечирмәси илә әлагәдардыр.

һансы сөзүндә «сы» сәс бирләшмәси әслиндә мәнсубијјәт шәкилчиси дејил. Бу суал әвәзлији классик әдәбијјатымызда мүхтәлиф формаларда ишләдилмишдир: **гангы, хансы, гансы** вә с. Инди бә'зи диалектләрдә онун **һанкы** формасында ишләдилмәсинә дә тәсадүф едилир. Чох мараглыдыр ки, һәмин әвәзлијин **һанкы** формасы јијәлик бирләшмәси тәркибиндә **һанкысы** шәклиндә ишләдилир.

һансы сөзүнүн көкү етимоложи бахымдан чох еһтимал **ки, «ган»**, «һан» олмушдур. Классик әдәбијјатымызда ишләдилмиш **«ганда» (һарада), «гандан» (һарадан)** сөзләриндә бу, **өзүнү** ајдын һисс етдирир. Демәк **һансы** әвәзлијиндәки «сы» елементинин тарихән мәнсубијјәт шәкилчиси ола билмәси еһтималы әсассыз дејил. «Бунларын һансы» **бирләшмәсиндә һансы** сөзүнүн тәкрарән мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едә билмәмәсинин бир сәбәби онун мәһз бу тарихи инкишаф просесини кечирмәси илә әлагәдардыр.

Икинчи сәбәб ејни сөзүн тәләффүзә јатымлыг бахымындан формалашмасы илә бағлыдыр. Ахы «һансысы» формасында **«сы»** сәс бирләшмәсинин ики дәфә тәкрары тәләффүздә ағырлыг јарадыр. Бунлардан тәкчә биринин ишләдилмәси ејни заманда мәнсубијјәт мә'насыны да ифадә етмәји тә'мин едир. Дилимиздә бунабәнзәр һадисәјә **кимиси, бириси** гејри-

Scanned with ACE Scanner

мүәјјән әвәзликләриндә дә тәсадүф едилир: «Ушаглардан (ушагларын) **кимиси** ојнајыр, **кимиси** китаб охујурду», «Сәрдар әми онларын **бирисини** суја **көндәрди**» чүмләләриндә олдуғу **кими**.

Нәһајәт, буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, үмумијјәтлә, бә'зи сөз формаларында, әкәр белә демәк оларса, **һ е ч а л а р ы н с ы х ы л м а с ы** дилимиз үчүн характерик фонетик һадисәләрдән бирдир. Мүасир дилимиздә **ораја, бураја, орада, бурада** әвәзинә **ора, бура, орда, бурда; кәлмәјир, данышмајыр** әвәзинә **кәлмир, данышмыр** вә с. ишләдилмәсинә дә јол верилмәси мәһз һәмин сәбәбдән ирәли кәлир. **Һансы** сөзүнүн тәркиб дахилиндә («бунларын һансы») үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәмәсинин бир сәбәби дә, көрүнүр, бу һадисә илә билаваситә әлагәдардыр.

Нәтичә олараг гејд етмәк истәрдик ки, дил ичтимаи-тарихи һадисәдир. Буна көрә дә онун гајдаларына ријази дүстурлар бахымындан јанашмаг олмаз.

СУАЛ. «Чобан вә **ит сүрүнүн** јанында иди» чүмләсини һәмчинс үзвлү чүмлә һесаб етмәк оларМЫ? Һәмин чүмләдәки «чобан» сөзүнүн **к и м ?** «ит» сөзүнүн исә **н ә ?** суалына чаваб олмасы онларын һәмчинс мүбтәда олдуғуну инкар етмәјә әсас верирми?

К. АББАСОВ—Лачын рајону, Пирчаһан кәнди.

ЧАВАБ. Һәмин чүмләдәки **чобан** вә **ит** сөзләри, һәгигәтән, һәмчинс мүбтәдалардыр. Онлар ејни суала чаваб олмасалар да, мүбтәданын суалларына—бир-биринә грамматик синоним олан суаллара чаваб верирләр. Бу типли чүмләләрә аид башга мисаллар да сөјләмәк олар. Мәсәлән, «Кәндимизин **тәбиәти** дә, **адамлары** да чох көзәлдир», «Чобанлар **сүрүнү** вә **ушаглары** јыртычы чанаварларын һүчумундан хилас етдиләр».

Бәс нә үчүн һәмчинс үзвлү чүмләләрә верилән тә'рифдә һәмчинс үзвләрин ејни бир суала чаваб олдуғу хүсуси әламәтләрдән бири кими көстәрилмишдир? Әввәлән, тә'риф һеч вахт әшја вә ја һадисәнин бүтүн деталларыны өзүндә әкс етдирмир вә етдирә дә билмәз. Тә'рифдә әшја вә һадисә илә бағлы јалныз ән әсас әламәтләр өз әксини тапыр. Диалектик материализмин тә'рифә мүнасибәти мәһз беләдир.

Мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда һәмчинс үзвлү чүмләләрә верилмиш тә'риф дүзкүндүр.

Scanned with ACE Scanner

Дикәр тәрәфдән, нәзәрә алмамаг олмаз ки, үмумиҹҹәтлә, грамматикада суаллар бу вә ја дикәр грамматик категорија-нын даими хүсусиҹҹәти, әламәти сајылмыр. Бунлардан анҹаг методик бир **пријом** кими истифадә едилир. Елә буна көрәдир ки, нә нитг һиссәләрини, нә дә ҹүмлә үзвләрини мүәј-јәнләшдирмәкдә тәкҹә суаллары әсас тутмаг доғру һесаб едилә билмәз.

Демәк, **тәкҹә сualларына көрә** «Чобан вә ит сүрүнүн ја-нында иди» ҹүмләсинин һәмҹинс үзвлү ҹүмлә олдуғуну шүб-һә алтына алмаг дүзкүн дејил. Һәмин ҹүмләдә **сүрүнүн ја-нында иди** сөзләри исми хәбәр, **чобан** вә **ит** сөзләри исә һәм-ҹинс мүбтәдалардыр.

СУАЛ. «Азәрбајҹан халгы Ҹ. Ҹаббарлынын симасында бөјүк бир драматургу итирди», «Елм саһәсиндә бөјүк наи-лиҹҹәтләр әлдә едилмишдир» ҹүмләләри ҹүмлә үзвләринә кө-рә неҹә тәһлил едилмәлидир?

М. ЗЕЈНАЛОВ—Фүзули рајону.

ҸАВАБ. Биринҹи ҹүмләнин грамматик әсасы **Азәрбајҹан халгы итирди** сөзләридир: **демәк, Азәрбајҹан халгы** бирләш-мәси мүбтәда, **итирди сөзү** исә хәбәрдир. Мәнтиги-грамматик тәләбә көрә ҹүмләдәки **бөјүк бир драматургу** бирләшмәси ва-ситәсиз тамамлыг һесаб едилмәлидир. Чүнки ону парчала-дыгда, јә'ни **бөјүк сөзүнү** ајрылыгда тә'јин кими көтүрдүкдә тәһлил формал характер дашыјыр, мәнтиг позулур; диггәт је-тирәк: Азәрбајҹан халгы кими итирди?—**Дра-матургу.** Һансы драматургу?—**Бөјүк.** Демәк, **бөјүк драматургу** бирләшмәси (I нөв тә'јини сөз бирләшмәси) се-мантик бахымдан **бүтөвлүк** тәшкил едир вә буна көрә дә синтактик ҹәһәтдән **ваһид бир үзв** кими тәһлил олунмалы-дыр.

Тәһлил етдијимиз ҹүмләдә **Ҹ. Ҹаббарлынын симасында** бирләшмәси исә васитәсиз тамамлыгдыр. Она тамамлығын суалларындан **нәдә? суалыны** вермәк мүмкүндүр. Әлбәттә, һәр һалда о гәдәр дә мүнасиб суал дејил. Лакин бу, һәмин бирләшмәнин тамамлыг олдуғуну инкар етмәјә әсас вермир. Чүнки «Сualлара ҹаваб» серијасындан олан бундан әввәлки мәгаләләримиздә дә дәфәләрлә гејд етдијимиз кими, суаллар бу вә ја дикәр сөзүн грамматик хүсусиҹҹәти илә бағлы де-јил; бунлардан анҹаг методик пријом кими истифадә едилир.

Scanned with ACE Scanner

Икинчи чүмләдә—«Елм саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир» чүмләсиндә **наилијјәтләр** мүбтәда, **әлдә едилмишдир** хәбәрдир. Бу чүмләдә **бөјүк** сөзүнү **наилијјәтләр** сөзү илә бирликдә тәһлил етмәјә әсас јохдур; чүнки о, чүмләдә мүстәгил үзв—тә'јин кими чыхыш едир. Һәмин сөзү чүмләдән тамамилә ихтисар етмәјин мүмкүнлүјү буну ајдын сүбут едир: «Елм саһәсиндә наилијјәтләр әлдә едилмишдир».

Көстәрилән чүмләдә **елм саһәсиндә** сөзләри тамамлыгдыр; нәдә? вә ја нә саһәсиндә? суалына чаваб олур. **Саһәсиндә** сөзү көмәкчи аддыр, бир нөв, «гошмалашан» сөздүр. Буна көрә дә **елм саһәсиндә** бирләшмәсинә нә саһәсиндә? суалыны вермәк тамамилә мәнтигидир.

СУАЛ. «Галдырмаг» фе'ли тәркибинә көрә нечә тәһлил едилмәлидир?

Ф. ҺӘСӘНОВ—Бакы.

ЧАВАБ. «Галдырмаг» сөзү фе'лин башланғыч формасындадыр: **галдыр** — фе'лин көкү,-маг исә мәсдәр шәкилчисидир. Бу фе'лин **гал** һиссәси синхроник тәһлил бахымындан (мүасир дил бахымындан) көк һесаб едилә билмәз, чүнки һәмин фе'лин (**галдырмаг**) **галмаг** фе'ли илә һеч бир гоһумлуг әлагәси јохдур; бунлар ејникөклү сөзләр дејил. Демәк, **галдырмаг** фе'ли гурулушуна көрә садә сөздүр.

Лакин мәсәләјә диахроник бахымдан, јә'ни етимоложи чәһәтдән јанашсаг, һәмин фе'ли дүзәлтмә сөз һесаб етмәјә әсасымыз вар. Белә ки, **галдырмаг** фе'ли әслиндә **галхмаг** фе'линдән әмәлә кәлмишдир: «галхдырмаг». Азәрбајчан дилинин фонетик системинә көрә үч самит сәс бир һечада ишләнмир, буна көрә дә **галхдырмаг** фе'линдә **«х»** сәси тәләффүздән дүшмүш вә о, **галдырмаг** шәклиндә формалашмышдыр.

СУАЛ. Директор иншанын әсасән гаралмасыны јохламағы тәләб едир. Бу дүзкүндүрмү?

С. ӘМӘНУЛЛАЈЕВ—Лерик рајону.

ЧАВАБ. Адәтән мүәллим иншанын ағартмасыны јохлајыр. Зәиф шакирдләрин ишинә истигамәт вермәк мәгсәди илә өјрәдичи јазыларда онларын гараламасына мүәллимин әввәлчәдән бахмасы һеч дә пис дејил. Һәтта фајдалыдыр десәк сәһв

Scanned with ACE Scanner

етмәрик. Бу үсулдан габагчыл мүәллимләр тез-тез истифадә едирләр.

СУАЛ 1. IX синифдә «Өлүләр» әсәрини тәһлил едәркән «гәбиристанлыг» **сөзүнүн мүхтәлиф** китабларда мүхтәлиф чүр јазылышына тәсадүф етдим. Һансы дүзкүндүр: «гәбиристанлыг», јохса «гәбристанлыг»?

СУАЛ 2. Орта **мәктәбин** дәрсликләриндә бә'зи хүсуси исимләр чәм шәкилчиси гәбул едәркән кичик һәрфлә јазылмышдыр. «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда исә һәмин гајдаја аид белә бир маддә верилмишдир: «Хүсуси исимләр чәм шәкилчиси гәбул едәркән бөјүк һәрфлә јазылыр, мәс., Низамиләр, Фүзулиләр, Искәндәрләр, Меһди Һүсејнзадәләр, Саламовлар, Һачы Гаралар». Хаһиш едирәм бу гајда һаггында өз фикринизи билдирәсиниз.

Т. ИСКӘНДӘРОВ—Чәлилабад рајону, Бархандлы кәнди.

ЧАВАБ 1. Мә'лум **олдуғу үзрә,-стан** шәкилчиси саитлә башланан шәкилчи дејил. Орфографијамызын тәләбинә көрә бу шәкилчи **самитлә битән сөзләрә гошулдугда** онун әввәлинә аһәнкә ујғун олараг **ы, и, у, ү** саитләриндән бири артырылыр. Бу гајданы әсас тутараг **гәбиристан** сөзүнүн көкүндәки сон саитин атылмасы лазым көрүлмәмишдир. Әлбәттә, о гәдәр дә тутарлы әсас дејил. Она көрәдир ки, мәтбуатымызда һәмин сөзүн јазылышында икилијә јол верилир.

ЧАВАБ 2. Илләрдән бәридир ки, чәм шәкилчиләри гәбул едән хүсуси исимләрин јазылышында гејри-сабитлик давам едир; мәтбуатда белә сөзләрин каһ бөјүк, каһ да кичик һәрфлә јазылмасына тез-тез тәсадүф олунур. Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда һәмин сөзләрин јазылышына аид хүсуси маддә артырылмасы да (1975-чи илдә), көрүнүр, истәнилән нәтичәни верә билмәмишдир. Фикримизчә, бу гајданын дүзкүн формалашдырылмамасындан ирәли кәлмишдир. Гајда ашағыдакы кими верилмәли иди:

а) шәхсијјәт адларына чәм шәкилчиләри артырылдыгда онлар бөјүк һәрфлә јазылыр, мәсәлән, **Низамиләр, Фүзулиләр, Гачаг Нәбиләр, Шамамалар** вә с.;

б) бәдии образларын адларына чәм шәкилчиләри артырылдыгда онлар кичик һәрфлә јазылыр.

Биринчи һалда хүсуси исимләр мәһз хүсуси исим олараг галыр; шәхсијјәт адларында ү м у м и л ә ш д и р м ә ифадә

олунур. Икинчи һалда исә образлар типикләшдирилир, онлар хүсуси исим олмаг хүсусијјәтини итирир. Башга сөзлә биз **Низамиләр, Меһди Һүсејнзадәләр** вә с. дедикдә Низами кими башга шәхсијјәтләри, Меһди Һүсејнзадә кими онларла гәһрәманы тәсәввүрүмүзә кәтиририк, Алмазлар, Кәрәмовлар дедикдә исә конкрет шәхсијјәтләри јох, Алмаза, Кәрәмова охшајанлары, демәк, үмуми исим кими дәрк етдијимиз мүәјјән адамлары, образлар силсиләсини нәзәрдә тутуруг. Елә буна көрәдир ки, шәхсијјәт адларына чәм шәкилчиләри артырдыгда онларын дүзкүн јазылышында (бөјүк һәрфлә јазылышында), демәк олар ки, һеч кәс сәһвә јол вермир. Сәһвләр јалныз бу формада тәзаһүр едән образларын јазылышында гаршыја чыхыр.

Демәк, көстәрдијимиз гајдада олан гејри-сабитлик мүәјјән објектив сәбәблә бағлыдыр. Мәһз буна көрәдир ки, «Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нда көстәрилдији кими, һәмин гајда илә әлагәдар шакирдләрин јол вердикләри сәһвләр онларын јазыларыны гијмәтләндирмәкдә нәзәрә алынмыр.

СУАЛ. «Иншаатчы» сөзү тәркибинә көрә нечә тәһлил едилмәлидир?

Т. РЗАЈЕВА—Сумгајыт шәһәри (23 нөмрәли орта мәктәбин шакирди).

ЧАВАБ. Сөзүн тәркибинә көрә тәһлили онун етимоложи тәһлилиндән фәргләнир. Биринчи һалда сөзүн гурулушунун мүасир вәзијјәти әсас тутулур; о, ачыг-ајдын мә’на верән морфоложи һиссәләринә көрә тәһлил едилир. Бу бахымдан **иншаатчы** сөзүнү анчаг **иншаат-чы** шәклиндә мә’налы һиссәләринә ајырмаг мүмкүндүр. Һәмин сөзүн **инша-ат-чы** һиссәләриндән ибарәт олдуғуну сөјләмәк исә јалныз етимоложи тәһлил бахымындан дүзкүндүр. Она көрә ки, -ат шәкилчиси бизим дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчиләр сијаһысына кечмәмишдир; јалныз бир нечә сөздә өзүнү көстәрир: **набатат, һејванат** вә с. Демәк, белә сөзләр әрәб дилиндән бизим дилимизә бүтөв бир лексик ваһид кими кечмишдир. Елә буна көрә дә онлар мүасир дилимиздә морфоложи һиссәләринә ајрыла билмәјән садә сөзләр кими дәрк едилир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

Scanned with ACE Scanner

1982-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

ССРИ-нин тәшкил едилмәсинин 60 иллији гаршысында

М. Гасымов — Дилимиз вә терминолокијамыз . 3 3

А. О. Чернјајевски—140

Ә. Һәшимов — О, халгымызын фәхридир . . 1 3
С. Шүкүров — А. О. Чернјајевски вә С. Ә. Ширвани 1 10

Александр Фадејев—80

Ә. Бағыров — Александр Фадејев 1 13

М. Ф. Ахундов—170

К. Тарвердијева — Халглар достлуғунун бөјүк чарчысы 3 64

Һ. Чавид—100

Ј. Гарајев, Ә. Саләддин — Бөјүк драматург, көзәл мүәллим 3 72

Методика вә тәчрүбә

А. Бәкирова — Әдәбијјат дәрсләриндә тәсвири сәнәт әсәрләри васитәсилә шакирдләрә естетик тәрбијәнин ашыланмасына даир 3 18
Б. Асланов — Фе'лин тәдрисиндә омонимләр үзәриндә иш шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг васитәләриндән бири кими 3 11
Г. Меһдијева — Азәрбајчан дили дәрсләриндә тә'лим-техники комплексдән истифадәнин үстүнлүкләри 1 52
Д. Бахшәлијев — Сов.ИКП XXVI гурултајынын материалларындан Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә 1 21

Scanned with ACE Scanner

Ә. Әфәндизадә — Азәрбајҹан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин тәшкили јекунлары вә гаршыда дуран вәзифәләр һаггында . . . 2 3
Ә. Һачыјева — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә изаһлы-иллүстратив методдан истифадә имканлары 2 40
Ә. Һүсејнов — «Меһман» повестини нечә тәдрис едирәм 2 46
Ә. Гулујев — «Диалектик сөзләр»ин јерли шивә материаллары илә әлагәли тәдрисинә даир 3 24
З. Аббасова — Шакирдләрдә орфоепик вәрдишләри инкишаф етдирмәк тәҹрүбәсиндән . . . 1 61
К. Кәримов — Икидиллилик шәраитиндә шакирдләрин Азәрбајҹан дилинә јијәләнмәси просесиндә интерференсија һадисәси 1 41
М. Һәсәнов, Һ. Рзајев — Васитәсиз вә васитәли нитгин тәдриси һаггында 1 34
Н. Бағыров — Әдәби-бәдии әсәрләри шакирдләрә дәриндән гавратмағын тәшкили тәҹрүбәсиндән . 1 47
Р. Мәһәррәмов—Әдәбијјат дәрсләриндә проблем ситуасијасы јарадылмасы тәҹрүбәсиндән . . . 1 57
С. Кәримов — Һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин тәдрисинә даир 2 36
С. Рүстәмова — Синифдәнхариҹ оху илә әлагәдар «Искәндәрнамә» поемасынын өјрәдилмәси тәҹрүбәсиндән 2 57
Т. Рзајев — «Бөјүк дајаг» романынын тәдрисинә даир 3 28
Һ. Мәммәдов — Информасијанын сыхлашдырылмасы тә'лим-тәрбијә просесинин оптималлашдырылмасы јолларындан бири кими 2 31
Һ. Һачыјев — Синифдәнхариҹ тәдбирләр просесиндә Низами мөвзусунда јазылмыш әсәрләрин өјрәнилмәси тәҹрүбәсиндән 2 53
Ш. Микајылов — Низаминин тәрҹүмеји-һалынын өјрәдилмәсинә даир 1 25
Ш. Микајылов — Әдәбијјатдан тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин тәшкили вә гаршыда дуран вәзифәләр һаггында 2 14
Ш. Мәммәдов — VIII синифдә «М. Фүзули» мөвзусунун тәдрисиндә фолклора даир информасијалардан истифадә 2 21

Scanned with ACE Scanner

Бәдии әсәрләрин дили

В. Гулијев — Бәдии үслуб һаггында	1	69
Ә. Бадәлова — «Баһар сулары» әсәринин тәдриси һаггында	2	61
М. Сәфәров — Бәдии әсәрләрдә метафоралар	1	56

Өзүнүтәһсилә көмәк

И. Лернер—Тә'лим методларынын системи (дидактик аспектдә)	1	85

Нәзәри гејдләр

А. Пашајев — Низами Кәнчәви јарадычылығында хүсуси адлар һаггында	3	44
А. Һүсејнов — Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы һаггында	3	51
Б. Чәлилов — Гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр һаггында	2	80
В. Пашајев — XIX әсрин II јарысында Азәрбајчан комедијасынын бә'зи мәсәләләри	2	66
З. Рәһимов — С. Вурғун јарадычылығында новаторлуг	2	75
К. Алхасов — Ситат вә онун бә'зи әламәтләри	3	56
Ф. Вәзирова — «Кизли Бакы» романы һаггында	1	77
Х. Чаббаров — Табу вә евфемизм үслуби васитәләр кими	3	60

Консултасија

А. Ибраһимов — Әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы	3	79
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб	1	92

Методик ирсимиздән

Ч. Әһмәдов — «Мүнәввәр кәнчлијин илк әдәбијјат мүәллими»	2	85

Низами вә мәктәб

А. Сәмәдов — Низами Кәнчәвинин өјрәнилмәси тарихи һаггында гејдләр	3	34

Сизин китаб рәфиниз

Ш. Сәфәров — Белә бир вәсаитә еһтијач вар иди	3	91
Ш. Мәммәдов — Фајдалы китаб	3	95

Scanned with ACE Scanner

25 гәпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»
(Методический сборник)
Выпуск 4
(На азербайджанском языке)
Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»
Баку—1982

Scanned with ACE Scanner